

עסקי חיים

ענינה ראובין - ז' עסקי

עסקי חיים

ענינה וזיון - זיסקינד

חיה וזיון 1996

זכרונות אלה אני מקדישה לזכר הוריי האהובים

לייזר (אליעזר) ציפקביץ'

ובוצ'יה (גיטל) לבית רובינשטיין

תודות

תודתי נתונה לאישי יוסף, שהיה היוזם והמדריך לכתיבתי. לולא הוא, ספק רב
אם זכרונות אלה היו יוצאים לאור. למעשה הוא עשה את כל העבודה הטכנית,
כמו הקלדה והדפסה במחשב, הכנת דוגמאות לצורת הספר, ומסירה לשכפול ולכריכה.
הוא גם עזר לי בחלוקת הכתוב לפרקים ולסעיפים והוא גם זה, שעזר לי
מפעם לפעם למצוא את המילה הנכונה, שהייתי זקוקה לה.

אני גם מודה לחברי אריה גוטקינד, רחל טרציביצקי-בקר ופולה לובלינג-רפופרט,
שעזרו לי לרענן את זכרני.

אני השתדלתי מאוד להיות נאמנה לעובדות ולמטרה זו נעזרתי בספר הזכרון
של ולוצלוק והסכיבה ובספר צינטטוחוב, סרך ב'.

שמי ואליהם ילפי בקריאתם.

כתבתי לפרונות אלה בטיקרי בשבילכם. כפי שתבינו
במקצת את הבית בו שאלתי את הסבא ואת הסבתא
שלכם ואת הקרובות אותי בזמן האחרונה ובתקופת
זה אחריהם

אני מקווה ששם אתם אויבי וניבם תמצאו שניין
בפרונות אלה ששלושים בהם שם תולדות אביכם
שואל-לאון. אחי ושם להיווצר במקצת לבושים שלנו
שהם שם סבא וסבתא שלכם.

אני אסאח. אם שם אתם: שופית רביקה.
זניאלה ואיריק. בני הילד. תטינו בכתוב, ובלוא
הזמן כאשר נכדיו ונכדייך. חנה. יחפשו שופים.
יהיה להם קצת מן המוכן.

באהבה לכולכם

פנינה

תוכן

- פרק א': ולוצ'לוק**
1
ולוצ'לוק - עיר הולדתי • המשפחה מצד אבא • המשפחה מצד אימא • הבית והחיים
שהתנהלו בו • החגים בבית • הפרנסה • שמואל בצעירותו • מילנצ'ין • שנות הילדות
והלימודים • "השומר-הצעיר" • חברות ראשונה • סיכום תקופה • במלחמה • תחת
השלטון הנאצי •
- פרק ב': ורשה**
34
החיים בעיר הכבושה • הקשר המחודש עם התנועה • קיבוץ "המעפילים" •
- פרק ג': ז'ארקי**
43
החווה בז'ארקי •
- פרק ד': צ'נסטוחוב**
45
החיים בגטו • בקיבוץ בצ'נסטוחוב • החברות עם יוסק קנטור • האקציה הגדולה • הגטו
הקטן • במחתרת • האקציה ב-4 בינואר 1943 • איך ניצלתי פעם שנייה • חזרה בגטו •
החיים שלי בגטו הקטן • חיסול הגטו הקטן ומותו של יוסק • המחנה ב"הסג" • העבודה
ב"הסג" • סיפור על מטיל זהב • סיפור קצר על סטירת לחי • השחרור • החיים אחרי
השחרור •
- פרק ה': המסע לארץ-ישראל**
60
תחילת המסע • לובלין • המשך הדרך • רומניה • אלקא-יול'ה • החתונה • מרומניה
לאיטליה • ההעפלה • בית-זרע • מחוץ לקיבוץ • פגישתי המחודשת עם חברתי סוון
(סבקה) •
- פרק ו': אחי שמואל**
106
בברית המועצות • בפולין • ההעפלה וקפריסין • בארץ-ישראל •
- פרק ז': אחרית דבר**
114
חיסול קהילת ולוצ'לוק • ביקור בוולוצ'לוק •

פרק א': ולוצ'לוק

ולוצ'לוק - עיר הולדתי.

ולוצ'לוק עיר הולדתי, עיר ילדותי ותחילת בגרותי. אהבתי מאוד את העיר וחשבתי אז שאין עיר יפה ממנה. היא היתה עיר מלאת חן עם נוף ירקרק ומסביב לה יערות. היא שוכנת על שתי גדות נהר הוויסלה, שגשר ארוך, עליו היינו מטיילים, מחבר ביניהן. העיר התפתחה בעיקר על הגדה השמאלית של הנהר ושם גם גרו רוב היהודים וביניהם אני עם משפחתי. לאורך הנהר היתה (תעוד ישנה) טיילת יפהפיה עם הרבה עצים, בעיקר עצי ערמון, שאת אחד מהם הייתי רואה מחלון דירתנו. אהבתי להתבונן בו ובענפיו, שהיו נהפכים בדמיוני לכל מיני דמויות ואגדות היו נרקמות בגד עיני. בהיותי לפני שנתיים בוולוצ'לוק, בין יתר הדברים היקרים לי, חיפשתי את העץ ומצאתי אותו עומד באותו מקום. מאוד התרגשתי. אמנם יוסף הכניס לי ספקות, שאולי במקום העץ ההוא נטעו עץ אחר, כי בכל זאת עברו מאז יותר מחמישים שנה, אבל אני בשלי.

לכל אורך הטיילת היו ספסלים ובקצה היתה במה, שעליה היתה תזמורת של הגדוד ה-14 של הצבא הפולני מנגנת בימי ראשון בעונת הקיץ. אנחנו הילדים היינו רצים לשם כדי לשמוע את המוסיקה, שאם זכרנו לא מטעני, היתה בעיקר שירי לכת (מרשים) וגם להסתכל על החיילים ולרכל עליהם. בדרך היינו קונים בקיוסקים הססגוניים שהיו מפוזרים לכל אורכה של הטיילת, "בייגלר" מתשחלים על חוט, שהיו יוצרים שרשרת.

והנה רחוב "השלישי במאי", שדרה יפה ומלבבת, שנמשכה מ"כיכר החופש" (Plac Wolności) עד ל"שוק הישן" (Stary Rynek) ואנחנו כילדים וכנוער היינו מטיילים לאורכה הלך ושוב כדי לראות ולהיראות ואולי גם לפגוש מישהו שהיה חביב עלינו. והנה הפארק היפה מלא החוד ע"ש הסופר המפורסם סנקיביץ', שהיה מחולק לשלושה חלקים בגלל הנחל הקטן (וגלוביוןצקה) שזרם דרכו. כל חלק מהפארק היה מחובר

רחוב השלישי במאי בוולוצלווק

הפארק העירוני בוולוצלווק בחורף

לשכנו באמצעות גשר קטן בצורת קשת ובכל חלק היתה צמחיה שונה והרבה עצים ובעיקר הלילך, שהפיץ את ריחו המשגע, ובסתיו השלכת המרהיבה בשלל צבעים. על יד הנחל היו גם פינות חמד עם צמחייה עשירה וספסלים ולא פעם הייתי הולכת לשם עם ספר ביד כשרשרוש המים ברקע משקה עלי מין שלווה. היה בעיר, נדמה לי ברחוב קליסקה, מגרש גדול ששימש בקיץ ללימוד רכיבה על אופניים ובחורף היה נהפך למגרש החלקה על הקרח. היו לי מחליקיים וזאת היתה הרגשה נפלאה להחליק לצלילי המוסיקה כאשר הקור משלהב את הפנים ואתה מלא חדות הנעורים. היינו גם מתגלשים על מזחלות ברחוב ברוכנתה המשופע מלמעלה עד קצה הרחוב.

ולצ'לוןוק. למרות היותה עיר בינונית והקהילה היהודית בה גם לא היתה גדולה במיוחד, היו היהודים בה פעילים ודינמיים והיו בה כל המוסדות הנחוצים לחיי קהילה אפקטיביים. את העניינים ניהל הוועד, שנבחר בבחירות דמוקרטיות והיו מיוצגים בו כל הזרמים ברחוב היהודי, עם השפעה חזקה של התנועה הציונית. הכנסות תד הקהילה באו ממסים, מתרומות ומעזבונות. רוב הכסף הוצא על החזקת בית החולים, משב הזקנים ובית היתומים וכן לתרבות וחינוך ולמתן מילגות לילדים מבתים מעוטי יכולת וכיוצא בזה.

בעיר היו שני בתי כנסת אחד ישן ברחוב י'ב'נה והשני יותר חדש ברחוב קרולב'צקה. היו גם כמה ספריות ובהן ספרים בפולנית, יידיש ועברית. בעיר פעלו גם כמה מתעוררי ספורט, שהגדול בהם היה של "מכבי" ובמסגרתו פותחו ענפי ספורט שונים והוא גם שימש מרכז תרבותי של התנועה הציונית במקום. היתה גם בריכת שחיה של "מכבי" וגימנסיה עברית שפרט לכמה שעורים הקשורים ליהדות, רוב השעורים היו בפולנית. היה גם חוג חובבי תיאטרון שקראו לו "די יידישע בינע" (הבמה היידישאית) בו אבא שלי היה אחד מעמודי התווך (על זה אכתוב יותר מאוחר). כמה זו היתה על רמה גבוהה וההצגות שלה היו שם דבר. היו בעיר גם שני בתי ספר יהודיים ממשלתיים, ששפת ההוראה בהם היתה כמובן פולנית. כל המפלגות הציוניות פעלו בעיר וגם ה"בונד" ואפילו מפלגה קומוניסטית במחתרת וכמובן רוב תנועות

הנער, שהוסיפו פעילות ועניין בחיי הנער. הגדולה בהם היתה "השומר-הצעיר" (אומרים שבפרוץ המלחמה היו 590 בני נוער בתנועה).

בתקופת פולין העצמאית (1918-1939) התפתסו רוב יהודי העיר מתעשייה קלה, מלאכה ומסחר ובשנים האחרונות נוספו גם הרבה בעלי מקצועות חופשיים. זאת היתה ולוֹצְלוֹק שלי שאהבתי. אבל היתה גם ולוֹצְלוֹק אחרת. ולוֹצְלוֹק של אנטישמים פולנים שהתנכלו לנוער היהודי, היו מעליבים עם שמות גנאי ולפעמים היו גם תגרות. בשנים האחרונות לפני המלחמה המצב נעשה ממש רע. הסטודנטים האנטישמים הפיצו כרזים ובהם קריאה להחרים את הסוחרים ואת בעלי המלאכה היהודים. הם גם היו מעמידים אנשים שלהם על יד חנויות של יהודים ולא נותנים לקונים להכנס וזה השפיע מאוד על יכולת היהודים להתפתס. אבל למען היתשר אני צריכה לציין, שלא כל הפולנים היו כאלה, היו גם אחרים שבאו לעזרה ופעם אפילו מנעו פוגרום.

המשפחה מצד אבא

כאשר התיישבתי לכתוב על המשפחה, נוכחתי לדעת כמה מעט אני יודעת עליה, ואני כל כך מצטערת על כך וקשה לי להבין איך זה קרה שלא התעניינתי באבות אבותי. האם זה קרה בגלל הגיל הצעיר, כשאת פולך נתונה בעצמך או בגלל זה שמקבלים אז את אבא ואימא ומשפחותיהם כנתון שהיה קיים כשהגעתי אליו ואת חושבת שזה היה ויהיה כך לעולמים. ובכן אשתדל לדלות עד כמה שאצליח מזכרוני את סבא מצד אבא לא הכרתי כלל. כנראה שהוא נפטר לפני שנולדתי ואינני זוכרת אם סיפרו לי משהו עליו. אני רק משערת ששמו היה שמואל, כי אצל כל הדודים היה בן שקראו לו שמואל וגם לאחי היה אותו שם. הסבתא, אימא של אבי, היתה בת יחידה להוריה והיתה נערה יפה וגם בעלת כל עֶרֶב, אבל בגיל צעיר כאשר ניסו לטפל בפגם יופי בעיניה, הפכו אותה לעיוורת. היא תמיד התגאתה, שלמרות זאת, היא מצאה בעל וילדה לו 4 בנים. לשניים מכניה קראו בשם המשפחה ציפּקֶבֶץ ולשניים

האחרים בשם מינץ. איני יודעת למה, אולי זה היה קשור עם השוהת בעבא הצאר הרסי (בזמן שהם נולדו היתה פולין חלק מהאימפריה הרוסית). סבתא גם התגאתה בזה, שבזמן מלחמת העולם הראשונה היא היתה מברחה דברים או מצרכים (אינני יודעת מאין לאן) והודות לזה שהיתה עיוורת, החיילים אף פעם לא עצרו אותה. אחרי שהסבא נפטר, היא עברה לגור בשלב מסויים אצל בנה בעיירה וולומין (20 ק"מ מצפון-מזרח לורשה). אחרי שנים מספר היא עברה לגור אצלנו בווֹלוֹצְלוֹוק. אנחנו הילדים מאוד אהבנו אותה ואחי שמואל היה קשור אליה מאוד. אני זוכרת מקרה כשהיא לבשה מעיל כדי ללכת לרפא ושמואל חשב שהיא עוזבת אותנו, הוא משך אותה במעיל ולא נתן לה ללכת עד שהבטיחו לו שהיא חוזרת. היא היתה מספרת לנו סיפורים לפני השינה בפולנית הקלוקלת שלה או בידיש, ולמרות שלא הכל הבנו, נהנינו עד מאוד מאופן סיפורה, או שהיתה שרה לנו שירי עם. הכי מצחיק היה כאשר היתה לוקחת ספר ומחזיקה אותו הפוך כאילו היא מקראת לנו ממנו. היא חיתה איתנו עד שנפטרה בגיל 83 בעת סדר פסח השני בשנת 1939. סך הכל היתה חולה במשך יומיים. היה לה כנראה הרבה מזל להגיע לגיל זה ולהסתלק לפני בואו של היטלר.

כפי שצינתי כבר היו לה 4 בנים, שאבי ליזר (אליעזר) היה הבכור ביניהם. השני היה שלמה, השלישי היה הדוד מוולומין שאינני זוכרת את שמו והצעיר בהם היה אלתר. שלשה מהם גרו בווֹלוֹצְלוֹוק. כולם היו נשואים והיו להם ילדים. לדוד שלמה ואישתו פסיה, שהיא גם היתה אחות של אימי, היו שני בנים ובת. הבכור - ראובן, הבת פֶּרֶל - פוליה, בערך בגילי והבן שמואל - שמולק, שהיה בערך בגילו של אחי. כאשר היינו קטנים, היינו הרבה מבקרים אחד את השני ומשחקים ביחד. כאשר גדלנו נעשה הקשר יותר רופף. בת הדוד הצטרפה לבית־י"ר ואני ואחי ל"השומר-הצעיר". בזמן המלחמה היא הצטרפה למחתרת הפולנית (היה לה מראה של נערה פולניה) ונהרגה כנראה באחד הקרבות. אין לי ידיעות מוסמכות על כך. בן הדוד שמולק הצליח לשרוד מהשואה, אבל הפולנים הרגו אותו אחרי המלחמה. אינני יודעת באלו נסיבות. סיפור

שהציעו לו להצטרף לעולים לישראל, אבל הוא סרב ובחר להישאר עם הפולניה, שכראה הצילה אותו בזמן המלחמה. ממשפחה זאת לא שרד אף אחד. אגב, הדוד שלמה היה מייצר לפרנסתו תיקים לילדי בתי הספר ומוכר אותם לחנויות.

הדוד אלתר התחתן כמה שנים לפני המלחמה ונולדה לו ילדה. הוא שרד מהשואה וחזר לוֹלוֹצְלוֹק ואחי שחזר מרוסיה נפגש איתו. אני התכתבתי איתו במשך זמן מסויים ואחייב הקשר נותק. אינני זוכרת למה, אולי בגלל מלחמת העצמאות אצלנו ואולי בגלל שהוא ואשתו השנייה עזבו לצרפת, שם היו לה קרובי משפחה. בכל אופן, הקשר לא חודש על מה שאני מאוד מצטערת. הוא כתב לי על מה שקרה לו בזמן המלחמה. הוא ומשפחתו היו בין הראשונים, שהגרמנים הוציאו מוֹלוֹצְלוֹק לאוֹרֹז'וב. כעבור זמן הגיעה אליהם אימי מוורשה בכוחות עצמה (על זה אכתוב אחייב) והם איך שהוא הסתדרו. יום אחד תפסו אותו הגרמנים ברחוב ושלחו אותו למחנה עבודה בצ'כיה. אחרי המלחמה הוא שמע שאת כל היהודים שנשארו בעיירה אוֹרֹז'וב שלחו הגרמנים למחנה המוות מֵידְנֶק, ביניהם, כנראה, היתה גם משפחתו ואימי.

הדוד מוולומין, שאת שמו אינני זוכרת, היה נשוי לאישה בשם הדסה. היו להם 5 ילדים, 4 בנות ובן זקונים. אני זוכרת את שמות הילדים, למרות שבזמן המלחמה התארחתי אצלם מספר שבתות. רק את ברוֹנְקָה, הבת הבכורה, שהיתה בשנתיים יותר מבוגרת ממני, אני זוכרת היטב, מכיוון שהיתה לעתים מצטרפת אלינו בנסיעותנו לנופש בכפר מֵילְנֶצְיִין, שנמצא 4 ק"מ מוֹלוֹצְלוֹק. מה שאני עוד זוכרת עליה הוא שקרוב לפרץ המלחמה חיתנו אותה עם בחור שהיא לא רצתה בו. היא היתה בחורה יפה, בלוֹנְדִינִית, גבוהה והוא היה נמוך ולא הכי יפה, כפי שסיפרו, אבל היא נכנעה לדרשת ההורים. כנראה שלא היה להם נדוניה בשבילה והיו עוד 3 בנות בבית. הדוד הזה היה סוכן נוסע וכנראה שהפרנסה היתה בצימצום. עם פרץ המלחמה ברחו ברוֹנְקָה ובעלה הטרי לרוסיה, אבל שם היא ברחה ממנו וחזרה להורים בפולין וסביר להניח שכלם ניספו. הדוד הזה היה נראה לגמרי כמו גוי ובזמן המלחמה היה נוסע

מולומין לוורשה כשכבר אסור היה ליהודים לנסע ברבבת ולעשות עסקים עם הפולנים.

המשפחה מצד אימא

את הסבא רובינשטיין מצד אימי הכרתי כשכבר הייתי ילדה די גדולה. הוא גר בוורשה ונדמה לי שהיתה לו מאפייה. הבנות שלו היו ברוגז איתו הרבה שנים בגלל היחס שלו כלפיהן כאשר אימן (הסבתא שלי) נפטרה ובגלל אישתו השנייה שסיפרו, שהיתה "מכשפה" לא קטנה, כמו בסיפורים על אימא חורגת. לצער אין לי מושג באיזה גיל היו אז הבנות, אם נשאר עם אביהן ואימן החורגת, או שהיו כבר מספיק גדולות בשביל לדאוג לעצמן. איני יודעת אפילו אם הן נולדו בוורשה, משום שאימי פעם סיפרה לי, שכנערה היתה בעיר אוסטרוויץ. כאשר הייתי בגיל 8-10 התפייסה אימי עם אביה ולקחה אותי ואת שמואל להכיר את הסבא. אני זוכרת, שהוא דיבר איתנו, שאל כל מיני שאלות ובסוף אמר לאימי שאנחנו ילדים חכמים. אינני יכולה בשום אופן להיזכר איך הוא היה נראה. זאת היתה הפעם האחת והיחידה שראינו אותו. הוא נפטר זמן קצר אחר הביקור הנ"ל. אני גם לא זוכרת את שמו הפרטי. לסבתא לבטח קראו פֶּרֶל, משום שלכל הילדות של אחיות ואח אימי נתנו את השם הזה. ובכן לסבא ולסבתא היו 4 בנות וכן, שהיה המבוגר בהם. את שמו אינני זוכרת, אבל זכור לי היטב הביקור שלו אצלנו (הוא גר בוורשה) ואת הרחשם שהוא עשה עלי כילדה, כאשר סיפר על הטיול שלו באיטליה ובעיקר בוונציה, על העיר הבנויה על המים. אני הייתי ממש מהופנטת ומאז חלמתי על ונציה, לראות את העיר המופלאה הזאת. כעבור שנים הרצון החזק הזה עלה לי בטבילה לא רצונית בג'רד-קנלה שבעיר. (על זה אכתוב בהמשך). הדוד הזה היה נשוי והיתה לו ילדה בשם פרל-פולָה, כמובן. לאימי גיטל-גוֹפֶּיָה היו, כפי שכבר כתבתי, 3 אחיות ואח אחד. שמותיהן על פי הגיל היו פסיה, מלכה וחיה. אימי היתה המבוגרת בין האחיות. על פסיה וילדיה כבר

כתבתי, כי בעלה היה שלמה, האח של אבי. איך נעשה השידוך, אין לי מתג. מלכה גרה בוורשה עם בעלה ואם אינני טועה היו להם שני בנים. היה להם מפעל קטן לדבר מתיקה, סוכריות, מרמלדים וכו'. אימי, מנסיעותיה לוורשה, היתה תמיד חוזרת עם מלאי גדול של ממתקים. לאחות הצעירה היה סיפור אחר. היא היתה שחרזורת יפה ומטורד נחמדה. היא גרה בוורשה והיה לה חבר קומוניסט שכל שני וחמישי ישב בכלא. המשפחה התנגדה לשידוך הזה והיא לא התחתנה עד גיל 32. בסוף היא באה אלינו ונדמה לי שההורים שלי שידכו לה בחור יותר צעיר ממנה בכמה שנים. הם התחתנו ונשארו לגור בוולוצ'לוק. נולדה להם ילדה, איך לא ז, פרל. כולם ניספו בשואה.

ההורים

אימא שלי היתה אישה יפה וכנערה קראו לה גוצ'ה היפה. היא היתה בלונדינית עם עיני תכלת (שמואל היה רומה לה). היא היתה עקרת בית בלי מקצוע מיוחד, אבל בשעת הצורך היתה עוזרת קצת במפעל שלנו לקופסאות קרטון. היא היתה נלווית לאבא ברוח פעילויות החברתיות. שניהם הירכו לצאת בערבים מהבית וסבתא היתה נשארת לשמור עלינו. אימא היתה דאגנית לא קטנה ואני כנראה ירשתי תכונה זאת ממנה, אבל לזכותה אגיד, שהיא לא מנעה מאיתנו להשתתף בפעילויות ולעשות כמעט כל הדברים שהיו מקובלים על הילדים והנער. היינו רק צריכים להבטיח לה, שנהיה זהירים ושנבוא בזמן הביתה. בכל זאת, כל האזהרות ששמעתי ממנה הכניסו בי כל מיני פחדים. למשל, לא למדתי לשחות בגלל הפחד ממים. גם בהחלקה על הקרח לא הצטיינתי בגלל פחד מנפילה. אחי שמואל היה פחות משפיע מהאזהרות של אימא. הוא למד לשחות והחליק טוב על המחליקים. פעם אימא ואני ראינו אותו חותר בקיץ על הוויסלה. אימא כמעט התעלפה ולא חזרו הביתה עד שראינו אותו חוזר בריא ושלם. כשקנו לנו מחליקים, שמואל למד די מהר להחליק על הקרח ולבצע תרגילים שונים. אני פחדתי בהתחלה לעלות על משטח הקרח עד ששמואל לקח אותי ביד והביא אותי לאמצע המגרש. שם עזב אותי באמרו: "עכשיו תסעי לבד", ובלית ברירה

התחלתי לנוע. כאשר הלכתי לתנועה, וזה היה בערך בגיל 14, אימא דרשה, שאחזור הביתה בשעה עשר ואני הייתי יוצאת באמצע פעולה או באמצע הרצאה ורצה הביתה, כי ידעתי שהיא תדאג לי. אחרי זמן מסוים שכנעתי אותה, שיותר בטוח שאחזור עם כולם בגמר הפעולה כאשר מלווים אותי הביתה במקום שארוץ לבד בשעה עשר.

בבית שלנו היה שוער, שבשעה עשר, ולפעמים עוד לפני זה, היה סוגר את השער והולך לישון. כאשר הייתי באה אחרי עשר הייתי נאלצת לצלצל בפעמון ולחכות עד שהוא יתעורר ויפתח לי את השער. לפעמים זה לקח די הרבה זמן. זה לא היה נעים ביותר ועל כן בדרך כלל אחרי פעולה בקן של "השומר-הצעיר", היו הבחורים מלווים את הבנות הביתה. לא מזמן הזכיר לי חבר מהגדוד, לוֹטְק טֶבֶצ'ינסקי, שאני פוגשת באזכרת לקהילת וְלוֹצְלוֹק, שהוא היה מלווה אותי הביתה ונותן לשוער 20 גרש.

אימא היתה מרוצה מהסידור, אבל פחות מרוצה אם המלווים היו בחורים פולנים. פעם, כאשר למדתי כבר בבית ספר ערב פולני, היא ראתה אותי בחברתם ליד הבית. אז היא העירה לי שלא היתה רוצה חתן גוי וזאת למרות שעוד הייתי רחוקה מחתנים בכלל. אני חושבת שההערה הזאת באה בעיקבות חתונה של בת שכנה עם בחור פולני. הם גרו בקומה מתחתינו. האישה היתה אלמנה ועוד צעירה ונאה למדי. היו לה שתי בנות יפות בלונדיניות, שהגדולה בהן היתה בערך בת 19-20 וזאת היתה היא שהתחתנה עם הגוי בפנסיה. כל העיר רעשה אז. בילדותי כן שיחקתי עם ילדים פולנים, שכנים מעבר לרחוב ואימי לא התנגדה.

אימא היתה אישה פרקטית. לא כך אבא. הוא היה גבר שעשה רושם בהופעתו ואדם מקובל על הבריות. ברצון היה עוזר לאנשים ולא פעם קרה שחתם על ערבות למישהו ואחר כך היה נאלץ לשלם במקומו. אימא כעסה על כך. לא היינו עשירים במיוחד, למרות שפרנסה לא היתה חסרה. לגבינו הילדים אני זוכרת מקרה שביקשנו מאבא משהו ונתקלנו בסירוב. היה ידוע בין החברות שלי, שכמעט כל בקשה שלי

ממנו תענה בחיוב, אם זה כסף בשביל התנתעה או בשביל עשיית פלקטים או כל דבר אחר. הוא היה אדם פעיל ועיקר עיסוקו, נוסף לדאגות פרנסה, היה התיאטרון היידי (יידישע בינע), שנוסד בעיר ב-1927, שהוא היה אחד מעמודי התווך שלו.

זה היה תיאטרון חובבים, שעשה רבות למען העלאת הרמה התרבותית של תושבי העיר היהודיים על ידי טיפוח הזיקה למחזה המעולה והאמנותי ונאבק ללא פשרות נגד הצגות קלוקלות. פעולתו של התיאטרון לא הצטמצמה לעיתו בלבד. בחול המתער של החגים נהג לצאת לסיבובים לעיירות הסביבה והיתה לו השפעה מבורכת גם על הנתר.

תיאטרון זה היה אהבת חייו של אבא. הוא היה מסור לו בלב ונפש ולפעמים זה עלה לו לא רק בחרבה זמן, אלא גם בכסף. התיאטרון הזה העלה הצגות ממיטב הרפרטואר ביידיש ואבא היה מופיע ברוב ההצגות בתפקידים הראשיים ולעיתים גם כבמאי. רבים זכרו את הופעותיו בתפקידים הדרמטיים, כמו, חנא הקברן בהצגת "האוצר" של דוד פינסקי, כטוביה ב"טוביה החולב" של שלום עליכם, המשומד בהצגת "מושקה חזיר" ועוד בהצגות רבות, רבות אחרות. הוא גם ביים את ההצגות "זכור" מאת ה' סקלר, "קול הדם" מאת י"ד ברקוביץ, "הנס של פרל" מאת שלום אש, "נשיקת השטן" מאת פיילוי, "האוצר" מאת דוד פינסקי ואחרים. הוא היה גם מופיע כנשפי הקראה בעיירות הסביבה.

להלן קטע שכתב עליו למל ליכטנשטיין, אחד מחברי הצוות בספר "ולוצ'לוק", שעוד הספיק להגיע לישראל זמן קצר לפני המלחמה: *לגרושקה (ציפקיביץ)* (למה חלק ממכריו קראו לו "גרושקה", אין לי מושג. מזמן שאני זוכרת קראו לו גם כך וגם כך ואני קיבלתי את זה כמוכן מאליו). *אט קראע "דז'אדק" (סבא בפולנית), לא בגלל היותו הזקן בחבורה, אלא בגלל הגישה החברותית והחמה לכל חבר, אם חשוב או חשוב פחות. התיאטרון היה בשבילו כמו "משכן קדוש" והוא העריך את השחקנים הגדולים. הוא היה פעיל ומסור בכל חלב והיה תמיד ראשון בכל פעילות למען התיאטרון. ביום של הצגת בכורה הוא לא היה עתב את הבמה ומטפל בכל דבר מקטן*

להקת התיאטרון- יידישע בינע"- בדרך להצגה מחוץ לעיר

הדוד אלתר, אח של אבא
צולם בווילוצלווק ב- 1947

הגדולה מהתמונה שלמעלה
אמא בחלון בצד שמאל
אבא בצד ימין

אבא

אבא בהנהלת הוועדה ל"תרבות ודרמה"
 של החברה היהודית לתיאטרון בוולוצלוק

תמונה מהמחזה "בן הכפר" של אוסיף דימוב
 אבא עם הזקן באמצע התמונה

פראגראם
דאס גרויסע געהינס
שפילן פון א יאָג און אַ בילדער פון אלע ליטע

שפילן

1. און 2. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
3. און 4. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
5. און 6. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
7. און 8. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
9. און 10. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
11. און 12. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
13. און 14. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
15. און 16. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
17. און 18. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
19. און 20. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
21. און 22. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
23. און 24. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
25. און 26. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
27. און 28. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
29. און 30. אקט	פּראָפּאָגאַנדע
31. און 32. אקט	פּראָפּאָגאַנדע

שפילן

1. און 2. אקט
3. און 4. אקט
5. און 6. אקט
7. און 8. אקט
9. און 10. אקט
11. און 12. אקט
13. און 14. אקט
15. און 16. אקט
17. און 18. אקט
19. און 20. אקט
21. און 22. אקט
23. און 24. אקט
25. און 26. אקט
27. און 28. אקט
29. און 30. אקט
31. און 32. אקט

עץ האגדות שלי בטיילת הוויסלה, שהייתי רואה מחלון דירתנו,

ולצלחוק 1994

„Zyd. Scena Artystyczna“
Oddział w Wiedusku

PROGRAM

Pocałunek Szatana
Dramat w 5 aktach MELECO.

געזעלשאפט „די שש פינע“
שפילן

פראגראם

דעם טיוועלס קוש
שפילן פון א יאָג און אַ בילדער פון אלע ליטע

שפילן

1. און 2. אקט
3. און 4. אקט
5. און 6. אקט
7. און 8. אקט
9. און 10. אקט
11. און 12. אקט
13. און 14. אקט
15. און 16. אקט
17. און 18. אקט
19. און 20. אקט
21. און 22. אקט
23. און 24. אקט
25. און 26. אקט
27. און 28. אקט
29. און 30. אקט
31. און 32. אקט

„Zyd. Scena Artyst.“
Oddział w Wiedusku

PROGRAM

CUD PEREL
Dramat w 3 aktach Szolomo Aser, wst. M. Kade

געזעלשאפט „די שש פינע“
שפילן

פראגראם

דער נס פון פערל
שפילן פון א יאָג און אַ בילדער פון אלע ליטע

שפילן

1. און 2. אקט
3. און 4. אקט
5. און 6. אקט
7. און 8. אקט
9. און 10. אקט
11. און 12. אקט
13. און 14. אקט
15. און 16. אקט
17. און 18. אקט
19. און 20. אקט
21. און 22. אקט
23. און 24. אקט
25. און 26. אקט
27. און 28. אקט
29. און 30. אקט
31. און 32. אקט

„Zyd. Scena Artystyczna“
Oddział w Wiedusku

PROGRAM

GŁOS KRWI
Dramat w 7 aktach L. D. Bukaczewski

געזעלשאפט „די שש פינע“
שפילן

פראגראם

די שטים פון פרום
שפילן פון א יאָג און אַ בילדער פון אלע ליטע

שפילן

1. און 2. אקט
3. און 4. אקט
5. און 6. אקט
7. און 8. אקט
9. און 10. אקט
11. און 12. אקט
13. און 14. אקט
15. און 16. אקט
17. און 18. אקט
19. און 20. אקט
21. און 22. אקט
23. און 24. אקט
25. און 26. אקט
27. און 28. אקט
29. און 30. אקט
31. און 32. אקט

כרות על הצגות, בהם אבא היה שחקן וגם הבמאי

עד גדול. נספך לכך הוא היה אדם עממי וחבר מסור לכל אחד שבא איתו במגע ועל כך טלם באמת אתנו אותו, גם החיים בבית הושפעו לא מעט מהתיאטרון. אני זוכרת את ההתרגשות שהיתה שוררת בבית לפני כל הצגה ובעיקר לפני הצגת בטרדה.

אבא היה עוזב את הבית כבר בשעות הבוקר (ההצגות היו מתקיימות בדרך כלל בשבת בערב) ואנחנו, אימא, שמואל ואנוכי היינו באים לאולם בשעות לפני הצהריים לראות את החזרות ואת ההכנות האחרונות להצגה. היו מקימים את התפאורה והשחקנים היו חוזרים על תפקידיהם וכולם היו קצת מתרגשים וקצת עצבניים ואני הייתי מהופנטת מהאווירה. בערב אימא היתה לוקחת אותי להצגה (הייתי בערך בת 10-11) ושמואל, שהיה יותר צעיר ממני היה נשאר עם סבתא בבית. יותר מאוחר גם הוא היה מצטרף. היינו באים שעה-שעתיים לפני תחילת ההצגה, מסתובבים מאחורי הקלעים, רואים איך השחקנים מתאפרים ומתלבשים ופתאום הם הופכים לדמויות אחרות שמעוררות את הדמיון. לעיתים הייתי גם מסתכלת דרך חור במסך, שהיה עשוי בכוונה כדי לאפשר לשחקנים לראות מה קורה באולם, אם יש קהל ומה גודלו. בדרך כלל האולמות היו מלאים. היהודים בלוצ'ל'ווק היו צמאים לתיאטרון והבמה היידית היתה, כפי שכבר נאמר, על רמה גבוהה. אפילו יהודים, שחשבו את עצמם לפולנים לכל דבר, היו באים להצגות אלה.

זמן קצר לפני התחלת ההצגה היינו יורדים לאולם, מתיישבים בשורה הראשונה, כמובן, וההצגה מתחילה. עכשיו זה שוב נראה אחרת, הכל במקומו, התאורה מוסיפה כל מיני אפקטים והסיפור מתחיל. למען האמת, לא תמיד הבנתי בדיוק את תוכן ההצגות, גם בגלל שלא הייתי חזקה מספיק בידיש וגם בגלל גילי הצעיר ואף על פי כן הייתי מוקסמת מהנעשה על הבמה, מהעולם הדמיוני הזה. אחרי ההצגה היינו עולים אל מאחורי הקלעים ומחכים לאבא שיוריד את האיפור. ההורים היו מביאים אותי הביתה והם היו הולכים למסיבה עם חברי הלהקה לנתח את ההצלחה או חס וחלילה את אי ההצלחה של ההצגה. אימי היתה מצטרפת תמיד לאבי, אפילו בנסיעות מחוץ לעיר. את אהבתי לתיאטרון, שנמשכת עד היום, רכשתי באותם ימים.

אבי היה גם פעיל במפלגת הפתעלי ציון-שמאל ובבחירות בשנת 1931 הוא היה מתעמד מטעמה לוועד הקהילה. הוא היה שני ברשימה ולאכזבתו קיבלה המפלגה רק מנדט אחד. עשר רשימות הוגשו לבחירות, אבל עיקר המאבק התנהל בין המפלגות הציוניות ל"אגודת ישראל" והבלתי מפלגתיים.

הבית והחיים שהתנהלו בו

בדירה שלנו, ברחוב שפיכלרנה 20, גר 5 נפשות: ההורים, הסבתא, אחי שמואל ואנוכי. הבית היה בן 4 קומות - פּרָטֶר (קומת קרקע) ושלוש קומות - בנוי לבנים אדומות. אנחנו גרנו בקומה שנייה. בקומה זו היו 3 דיירים: אנחנו, משפחת בעל הבית קלצ'בסקי ומשפחת לווינסקי, שהבת שלהם סימה היתה בגילי והלכנו לאותה כיתה בבית הספר וגם היינו חברות בלב ונפש. היא היתה נערה יפיפיה עם צמות ארוכות ועבות. לקלצ'בסקי היו - בת רְנִיָּה וכן - מייטק, שהיה יותר גדול ממני בשנה. הוא היה ביתר והיו לנו בלי סוף זיכרונות ולמרות שהיינו בדרות שונות וגם רבנו מזמן לזמן, הוא הציע לי חברות. הייתי אז בת 15 ולא נעניתי, כי לא הייתי מוכנה לקשר מחייב.

לכית הזו בשפיכלרנה עברנו מבית אחר ברחוב קרולביצקה בהיותי בת 6 בערך וחוץ מזה שגם הוא היה בנוי מלבינים, אינני זוכרת כלום. על הדירה שלנו אפשר להגיד שהיתה די מרווחת בתנאים של אז בוולוצ'לוק, אבל קצת צפופה במושגים של היום. היו לנו שניים וחצי חדרים, זיא שני חדרים גדולים ואחד קטן ומטבח. היה לנו גם מחסן קטן בקומה מתחתינו שהחזקנו בו בעיקר פחם לבישול וחימום. בזמן המלחמה שימש פעם מחבוא לאימי ולי. למרות שזה היה בית חרש, לא היו בו מים זורמים בהתחלה והשירותים היו בחצר ולכל דייר היה מפתח. רק יותר מאוחר סידר קלצ'בסקי (בעל הבית) בקומה שלנו שירותים וכמובן גם מים זורמים. הכניסה לבית שלנו היתה דרך החצר שאליה היו נכנסים דרך בית קטן בן קומה אחת. שנוסף לשני דיירים, לרחב פולנים, גר בו גם השוער. למעשה עמד הבית ברחוב ניצב לשפיכלרנה,

רחוב ברוך-הורוץ ודרך החלון של דירתנו הייתי רואה את העץ הגדול (שהזכרתי כבר קודם) שעמד ליד הוויסלה ואת הנהר עצמו. בביקורינו במקום בקיץ 1994 מצאתי את בית הכניסה, שהיה די מוזנח עם טיח מתקלף, אבל הבית הגדול בו גרתי נהרס ע"י העירייה לפני 10 שנים בערך, רק חתיכת קיר נשאר ממנו ברחוב בחברתה. לפי דברי הדיירים שגרים מול הבית, הסיבה הרשמית להריסתו היתה אי יציבות וסכנה להתמוטטות. אני לא כל כך מקבלת את זה, משום, כפי שכתבתי, הבית היה חדש יחסית.

החגים בבית

החורים שלי לא היו דתיים, אבל שמרנו על המסורת. הבית היה כשר (אולי בזכות הסבתא) ובערב שבת הסבתא היתה מדליקה נרות ואימא היתה מכינה סעודת שבת במקובל, דגים ממולאים, מרק, בשר וכו'. גם בחגים שמרנו על המסורת. סדר פסח אצלנו נערך כדת וכדין. קראנו את כל ההגדה, ליתר דיוק, אבא קרא ואנחנו הקשבנו בלי להבין הרבה, בעצם בלי להבין כלום. שמואל ואני ידענו לשאול את הקטשיות וגם קיבלנו כתשובה את סיפור יציאת מצרים. כפורים היינו מתחפשים, נערכה אצלנו ארוחה חגיגית והיינו מחכים ל"פורים שפילערי" שיבואו. כשהייתי קטנה, אני זוכרת, קצת פחדתי מהם. היו דופקים כדלת, אנו פותחים והנה עומדים שם יצורים משונים ושרים. לפעמים זה היה יותר דומה לצרחות מאשר לשירה, אבל כשגדלתי שמחתי לבואם. כמובן שהם תמיד קיבלו תשורה. בחג הסוכות היו כמה שכנים ביחד מקימים סוכה בחצר ואנחנו הילדים היינו מקשטים אותה. מחג השבועות אני זוכרת רק את המאכלים הטעימים שאימא היתה מכינה, רובם על טהרת הגבינה. אבל החג שאני בתור ילדה הכי אהבתי, ונדמה לי שגם שמואל, היה חנוכה. בחרן יורד שלג, החלונות מטסים בפרחי קרח ובבית חם ונעים. הנרות דולקים, אוכלים את הלביבות שאימי הכינה ואחר כך משחקים יחד עם החורים בסביבון, בקלפים, בלוטו ועוד והאווירה רגועה, מלאה צחוק ושובבות. עד היום אני מרגישה מין חמימות, מין געגוע, כשאני

חושבת על חנוכה בבית, בילדותי. כשגדלנו, גם החופש של שבת ימים מבית הספר היה לו משקל. כמעט כל יום היינו הולכים להחליק על הקרח עם המחליקים או להתגלש במזחלת בשלג. אני כרגיל קצת פחדתי מזה, בעיקר אם המקום היה מאוד תלול אבל בסך הכל, איך אומרים "הצברים", היה "כיף".

לחגים ראש-השנה ויום הכיפורים היה לי יחס אַמפּיוּנְלֵנְטִי. ההורים שלי, כפי שכתבתי, לא היו דתיים ולא היו הולכים לבית הכנסת. אימי היתה טוענת, שאלוהים צריך להיות בלב ולא חייבים להתפלל ביחד עם כולם. להיפך, תפילה ביחידות יותר אמינה. אבל לי כילדה לא היה נעים כשילדים אחרים היו שואלים אותי איפה ההורים שלי מתפללים ואני הייתי מספרת שהם מתפללים בבית הכנסת השני. לעומת ההורים, הסבתא שלי היתה דתית ולמרות שהיתה עיוורת, היא לא היתה מוכנה לוותר על תפילה בבית הכנסת בימים הנוראים. אנחנו, שמואל ואני, היינו לוקחים אותה לבית הכנסת, מביאים אותה למתבשר שלה ביעזרת הנשים ויוצאים לחצר. אני הייתי עושה את זה ברצון, משום שאהבתי את הרעש וההמולה שהילדים היו מקימים בעת המשחקים בחצר ואני בתוכם. כשגדלתי ונהייתי נערה הדבר, כמובן, השתנה. הייתי מביאה אותה למקום ולפעמים נשארת קצת בפנים בשביל לחוש את האווירה של החג השונה הזה, הולכת הביתה או נפגשת עם חברות וחוזרת כל כמה שעות לבדוק אם היא זקוקה למשהו ובסוף היום מחזירה אותה הביתה.

הפרנסה

כפי שכבר ציינתי, לא היינו עשירים גדולים. לא היה לנו רכוש, אבל בבית לא היה חסר דבר. שמואל ואני אף פעם לא הרגשנו מחסור. כל דבר שביקשנו, אם היה הגיוני, קיבלנו. היה לנו מפעל לא גדול במיוחד לייצור קנפסאות קרטון לאריזה, בעיקר לנעליים. עבדו אצלנו 3 בחורים: יהודי ששמו היה מאיר, קצת מפגר ועיקר עבודתו היתה לנקות את המקום ולהביא את הסחורה ללקוחות ועוד שני פולנים, ששם אחד מהם היה סְטֶשֶק והשני, אם אינני טועה, וְלֶדְק. אבא היה בדרך כלל בבוקר מכין את

העבודה והולך לעיסוקים אחרים. בעיר שלנו היו עוד 4 משפחות יהודיות שפרנסתם היתה באתו תחום. היה זמן שכל החמישה התאחדו (ביניהם היה גם אבא של זנק מתקוביץ-מאור) למפעל גדול מאוד. כשהייתי באה לשם הייתי מתרשמת מאוד מהמכונות הרבות ומהעובדים הרבים. אני לא זוכרת מתי שותפות זו התחילה וכמה שנים החזיקה מעמד, אבל מספר שנים לפני המלחמה היא התפרקה וכל אחד לקח את המכונות שלו ואת העובדים שלו ועשה לו עסק לעצמו. בחצר שלנו היה מחסן מרווח ואבא שכר אותו והקים שם את המפעל שנראה לי, כמוכן, קטן מאוד בהשוואה למה שהיה בשותפות.

שמואל בצעירותו

היינו בבית שני ילדים שמואל (שמולק) ואני בהפרשי גיל לא גדולים. הוא נולד בסוף 1923 ואני באמצע 1922. שמעתי מההורים שהברית שלו היה משהו מיוחד ורב משתתפים (כנראה שמחו על הבן שנולד). הוא היה ילד יפה, בלונדיני עם עיניים כחולות ושער בצבע פשתן, שלאימי היה חבל לספר אותו. אני זוכרת, שער גיל 5-6 היתה לו תסרוקת ארוכה, שהוא התקומם נגדה. הוא היה דומה לאימא במראהו, אבל לאבא בגובהו. אנחנו הסתדרנו טוב בינינו, כמעט שלא רבנו, רק לפעמים ניהלנו קרב בריות. אני הייתי התוקפנית יותר בינינו ולפעמים הרבצתי לו, אבל הוא בדרך כלל לא היה מחזיר לי, רק מזכיר לי, שגם הוא יודע להרביץ. בס"ה היינו מאוד קשורים אחד לשני ובילדותנו מבלים הרבה ביחד. אף פעם גם לא היתה קנאה בינינו. להפך, כשהוא היה מקבל משהו שלא בנוכחותי, מייד היה שואל "איפה בשביל פולהזי" ואתו יחס היה גם מצדי. אני חושבת, שאת הנאמנות הזאת ואת חוסר הקנאה בינינו יש לזקוף לזכות ההורים שלנו, שתמיד התייחסו אלינו בצורה שווה, בלי להעדיף אחד על השני, אפילו כשרבנו במקרים די נדירים.

משמואל היה קטן וסבתא עוד לא גרה איתנו, היתה אישה פולנייה די מבוגרת הולכת איתו לטייל. יום אחד היא יצאה איתו לטיול ברגיל ולא חזרה בזמן הביתה. התחיל כבר להחשיך והיא איננה. אימא נכנסה ממש להיסטריה, הודיעו למשטרה, חיפשו בפארק והיא איננה. רק בערב, כשכבר היה לגמרי חושך היא הופיעה עם שמואל. התברר שהיא שתתה יותר מדי יי"ש, השתכרה, לקחה אותו לביתה ונרדמה. (למה לא חיפשו אצלה בבית אינני מבינה) מקרה זה אני יודעת יותר מהסיפורים ששמעתי, מאשר מזכרוני, אם כי נדמה לי, שאי אלו תמונות מהמקרה נחרתו בזכרוני. כמובן, שהאישה ההיא גמדה את הקריירה אצלנו.

בילדותו שמואל היה מתעלף לעיתים. אינני יודעת אם זה היה עילפון ממש, אבל פתאום היה מוריד את הראש וכאילו נרדם. אימי לקחה אותו לרופא והוא המליץ לנטוע איתו לכפר איפה שישנם יערות וכך תודות לו היינו נוסעים כל קיץ לשלשה חודשים לכפר מילנצ'ין. כשהיינו כבר תלמידים, היינו נוסעים רק לחודשיים וחצי וזאת למרות שהחופש היה נמשך רק חודשיים, אבל לבקשת אימי, היו המורים משחררים אותנו שבועיים קודם וכל התלמידים היו מקנאים בנו. למעשה היינו תלמידים טובים ובשבועיים האחרונים כבר לא למדו דברים חדשים.

מילנצ'ין

הכפר מילנצ'ין היה מרוחק 4 ק"מ מוולוצ'לוק ואפשר היה להגיע אליו ברכבת צרה, בכירכרה או בעגלה רתומה לסוס. בתי האיכרים עמדו משני צידי דרך של חול צהוב, רך, שאפשר היה ללכת בה יחפים בלי להיפצע. אורך הדרך, כמו אורך הכפר טלו היה 1.5-2 ק"מ, ורחבו מטרים ספורים בלבד. מאחורי בתי האיכרים היו מבני המשק ומאחוריהם נמשכו השדות. בשני קצות הכפר היו יערות, אחד נקרא יבש, בגלל האוויר היבש ששרר שם תודות לעצי המחט, והוא היה מומלץ מאוד לחולי שחפת והשני נקרא רטוב, שבו צמחו גרגירי יער כמו אוכמניות, פטל וכד' שהיינו קוטפים ואוכלים

בתיאבון גדול. היו גם פטריות שאותן היינו אוספים (קראו להם קורקי) אבל אימא לא הסכימה לבשל אותן משום שפחדה שמא הן רעילות.

לפני תחילת החופש אימא הייתה שוכרת בית של איכרים ומשתדלת שהבית יהיה קרוב יותר ליער היבש שהיה למעשה מטרת בואנו לכאן. גם ליער השני היינו הולכים מפעם לפעם למען הגיוון. כשהגיע מתעד הנסיעה היינו שוכרים עגלה עם סוס, מעמיסים את כל הדברים הנחוצים לנו בכפר, ביניהם ערסל ונדנדה וגם את עצמנו והופ נוסעים ונהנים. בבית האיכר היה לחוב רק חדר אחד ומטבח והאיכר ומשפחתו היו עובדים לגור לאסם שבחצר. בכפר לא היה חשמל ולתאורה השתמשנו במנורת נפט ולכן היינו שוכבים לישון מוקדם וקמים מוקדם. בשנים הראשונות היו מגיעים בקיץ לכפר רק שש משפחות יהודיות, אבל אחר זמן לא רב נעשה המקום צר מהכיל את כל הנופשים ואז חלק מהם היה נוסע לכפר הסמוך, שאת שמו שכחתי, 4 ק"מ ממילנצ'ין.

כבר מהבוקר היינו הולכים ליער עם כסאות נוח ושמיכות ויתר הציוד ומבלים שם כל היום, פרט להפסקת צהריים. היו שם הרבה ילדים ונוער והיינו מבלים ביחד. משחקים הרבה בכדור עף, ששנינו, שמואל ואני היינו טובים בזה והיה לנו לפעמים הכבוד להיות מוזמנים לקבוצת הבוגרים יותר, כשהיה חסר להם שחקן. שיחקנו גם בקרקט, שאבא קנה לנו, וכמובן במחבואים, בתופסת וגם קוראים ספר, כשידענו כבר לקרוא. פעם אף עשינו הצגה. היו שם דיונות חול בקירבת מקום ואנו היינו מתגלגלים עליהם מלמעלה למטה ונהנים עד בלי די. אבא היה מגיע אלינו לשישי-שבת וגם בימי שלישי ברכבת ומביא איתו סלים עם דברים טובים ומצרכים שאי אפשר היה להשיגם בכפר. אנחנו הילדים אהבנו לחכות לרכבת ולקבל את האבות הבאים מהעיר. בינתיים היינו מטיילים על פסי הרכבת ופעם, אני ועוד ילד, אף הגענו לכפר הסמוך וכמעט אחרנו את הרכבת. כמובן, שאימא לא ידעה על כך ומזל שהגענו חזרה בזמן. אבל זה עלה לנו במאמץ רב, רצנו כמעט כל הדרך חזרה.

פעם קרה לשמואל, ובעצם גם לי, מקרה לא נעים בלשון המעטה, כשחיכינו לרכבת. שמואל שיחק בזריקת אבנים (הוא היה אז בן 8-9) ואחת פגעה בסוכה שעמדה

ליד הפסים, שבתוכה ישבו פולנים ושיחקו בקלפים וכנראה שהיו בגילופין. גוי אחד עצבני (שכנראה היה המפסיד במשחק) יצא במרוצה מהסוכה ורצה לתפוס את שמואל, שניסה לברוח. אני הקמתי צעקות כאלה, שהאיכרים יצאו מהבתים, תפסו את הגוי והחזיקו בו וכך הצלתי את שמואל מידיו. האיש אחר כך התנצל.

הנסיעה לכפר היתה בשבילי תמיד חוויה מיוחדת, האוויר הצח, משחק המחבואים בין השיבולים הזוחכים והגבוהים, התרגולות שהיו מעירים אותנו בבוקר והחלב, שאמא היתה מביאה לנו ישר מהפרדת. היה בזה מין קסם שקשה להסביר.

פה אני רוצה להוסיף סיפור מצחיק שקרה לילדה "חכמה" כמוני. בכפר לא היו חנויות ואת המצרכים כמו סוכר, קמח, פירות וכדומה היה צריך להביא מהעיר ואת זה היה עושה אבא כשהיה בא לשבתות. לעומת זה, חלב, חמאה, גבינות ועופות אפשר היה לקנות מהאיכרים. פעם או פעמיים בשבוע היו האיכרים מהכפרים הסמוכים מביאים את התוצרת שלהם לעיר. בדרך כלל הם היו הולכים ברגל, יחפים, כאשר את הנעליים היו מחזיקים על הכתף. מוקדם בבוקר אפשר היה לפגוש אותם על הכביש המוביל העירה והנשים הנופשות היו מנצלות את ההזדמנות ויוצאות לקראתם לקנות מהם את הדברים הנחוצים להם. במשך הזמן נוצרה כעין תחרות בין הנשים מי תקנה סחורה יותר טובה ובמחיר יותר זול וזה גרם לכך, שהן היו קמות כל פעם יותר מוקדם והולכות יותר רחוק כדי לתפוס את האיכרים לפני האחרות. גם אמי השתתפה ב"מרדף" זה ואנו, הילדים, אחרי שהתעוררנו היינו יוצאים לקראתה. יום אחד היא ביקשה ממני להביא את החמאה שקנתה הביתה ולהניח אותה במקום קריר והיא בעצמה נשארה לסיים את הקניות. עד היום אני זוכרת את "ההתלבטויות" שלי בנוגע למקום "הראוי" לחמאה. בסוף החלטתי שהמקום הקריר ביותר הוא בין הסדין לכרית במיטה, מפני שכל פעם שהייתי שמה את היד שלי שם, הרגשתי קרירות. היה מזל, שאמא הגיעה די מהר והחמאה לא הספיקה להנמס וללכלך את המצעים. בכל אופן, במשך הרבה שנים אחר כך הזכירו לי בצחוק את "המקום הקריר" שלי.

למרות שנהנינו מאוד בכפר, ברגע שהצטרפנו ל"השומר-הצעיר" העדפנו לצאת למחנות קייץ וגם חורף עם החברים מהתנועה. זה היה בערך בגיל 14, אחר גמר בית

הספר היסודי. בשנים אלה, שמואל ואני היינו לא רק אח ואחות, אלא גם חברים טובים ומסורים. שמואל היה בחור טוב, תמיד מוכן לעזור, אחראי וכל דבר שלקח על עצמו ביצע בהצלחה. הוא היה בלתי מתפשר על דברים שהאמין בהם ולא סבל צביעות - תכונה שהקשתה קצת על חייו. הוא היה פעיל בתנועה ומקובל בחברה. עם גמר בית הספר היסודי הוא המשיך ללמוד עפ"י בחירתו בבית ספר מקצועי. בזמן המלחמה ברוסיה, נוסף על כל התלאות שעבר כפליט, הספיק גם ללמוד מסגרות של בניית אוניות, שהיה המקצוע שלו אחרי הגיעו ארצה. על קורות חייו בזמן המלחמה אכתוב אחר-כך.

שנות הילדות והלימודים

משנולדתי ב-15 ביוני 1922 נתנו לי את השם פֶּרֶל, כמו לרוב הבנות שנולדו במשפחה. למעשה קראו לי פולָה והחברים מאז קוראים לי כך עד היום הזה. לשם הזה היו כמה וריאציות: סבתא קראה לי פֶּרְלִיָה ואבא בשם חיבה פְּצִישׁ וכשהגעתי ארצה נהפכתי לפנינה. את הילדות המוקדמת כמוכן שאינני זוכרת. המקרה הראשון שאני זוכרת מילדותי, אמנם קצת במעורפל, הוא הסיפור על שמואל והגויה שנעלמה איתו עד הערב (ראה לעיל). מתקופה קצת יותר מאוחרת אני זוכרת את המשחקים שהייתי משחקת עם הילדים בחצר ביתנו ברחוב קרולבייצקה, אבל שמותיהם כבר נשמטו מזכרונני חרף משם משפחה של שני אחים, אחד בגילי והשני קצת יותר מבוגר, שהיה טְנֶדְלֶר. מוזר לי, שדווקא אותם אני זוכרת ובו בזמן איני זוכרת שמות של הרכה חברים וחברות משנים הרבה יותר מאוחרות. בגיל 6 בערך עברנו לגור לדירה חדשה ברחוב שפיכלרנה, איפה שגרנו עד המלחמה. על הבית והשכנים כתבתי כבר בפרקים הקודמים.

לפני גיל בית הספר, שהיה בפולין 7, הלכתי לגן ילדים. מהגן לא נשאר לי זכרונות, פרט לחגיגת פורים אחת בה הייתי מחופשת לפרפר, שאת התחפושת הכין לי אבא.

בעיר היו שני בתי ספר יסודיים ממשלתיים לילדי היהודים, מס' 9 ומס' 10. הלימודים התקיימו בהם בשפה הפולנית. בית הספר מס' 10 נחשב ליותר טוב והצטיין במשמעת חמורה. המנהלת היתה רזוקה זקנה, קפדנית מאוד, שכולם פחדו ממנה. אסור היה לתלמידים להימצא ברחוב אחר השעה שמונה בערב או להשתייך לתנועת נוער, ואזי ואזי היה לתלמיד שלא ברח אתה ברחוב בקידה (זה חל לגבי כל המורות, מורים כמעט ולא היו). בבית הספר מס' 9 היה המנהל גבר, יותר ליברלי, אבל כשהגיע זמני ללכת לבית הספר, בחרו הורי את בית הספר מס' 10. למדו בו 7 שנים ועם סיומו אפשר היה להתקבל לבית ספר יותר גבוה כמו גימנסיה וכד'. מעבדות לפיסיקה ולכימיה לא היו בבית הספר שלנו והיינו משתמשים במעבדות של בית הספר הפולני, שם לא פעם קראו לנו בשמות גנאי. אימא אמנם הזהירה אותי בפני "השקצים", אבל אני אישית לא נתקלתי בהתנכלות מצד צעירים פולנים. רק בימי החגים הדתיים שלהם, כאשר צעדו לאורך הרחובות עם תמונות הקדושים, לא העזנו להסתובב באותם רחובות.

את החוויות של יומי הראשון בבית הספר איני זוכרת, אולי משום שהייתי מלאת חששות. הילדים היותר גדולים שהיכרתי סיפרו, שהמורות מרביצות בסרגל על הידיים ומשכות באזניים, אם התלמידים לא מתנהגים טראגי וזה הפחיד אותי. לא הייתי רגילה לקבל מכות, כי שיטת החינוך של ההורים שלנו בדרך כלל לא כללה את זה. היינו כבר צריכים להיות בלתי נסבלים בשביל לקבל איזו מכה "בטוסיק". עד היום אני זוכרת איך שבגיל 11-12 קיבלתי סטירה מאבא וכל כך נעלבתי, שלא רציתי לדבר איתו. זה לקח זמן עד, שבהתערבותה של אימא, התפייסתי איתו. המעניין הוא, שאת הסיבה לסטירה אינני זוכרת.

ובכן, נחזור לבית הספר. במשך הזמן החששות שלי נמוגו, לא שהמורות הפסיקו להרביץ, רק שאני השתדלתי להיות בסדר גם בהתנהגות וגם בלימודים. בבית הספר שלנו, פרט למורה אחד ששמו היה פִּינְצִ'בֶּסְקִי, לימדו רק מורות. אני זוכרת רק 3 מהן: המורה קורץ, שהיתה צעירה יפיפיה ואנחנו התלמידים אהבנו אותה מאוד; המורה

שְׁנֵיבָרְג, שהיתה מאד קפדנית והתלמידים פחדו ממנה. משום מה אני הצלחתי להתחבב עליה, אולי משום שהייתי תלמידה טובה וגם אהבתי את שעורי ההיסטוריה שלה. היא היתה מעבירה את החומר בצורה כל כך מעניינת וציורית, שכמעט ראיתי בדמיוני את האירועים המתוארים. בכיתות היותר גבוהות היא היתה גם המחנכת שלנו; היתה עוד מורה למלאכה, שהילדים עשו לה את המוות ואני ממש ריחמתי עליה. והיה המורה פזינצ'בסקי, שלימד אותנו דת. פעם, לפי דעתו, עניתי לו משהו בחוצפה והוא דרש שאני אתנצל ואני סרבתי באומר שלא אמרתי שום דבר מעליב. עמדתי בסרובי הרבה זמן ורק אחרי שהמורה שניברג דיברה איתי והסבירה לי, שהיא תהיה נאלצת להוריד לי ציון בהתנהגות וגם המורה שהחשיב אותי כתלמידה טובה יוריד לי ציון, נכנעתי. בכיתה הייתי ילדה די מקובלת ונבחרת לכל מיני תפקידים, כמו לועז הכיתה או כספרנית להשאיל ספר קריאה לילדי הכיתה.

היחידה מבנות הכיתה, שאני יודעת עליה שנשארה בחיים, היא צלינה ליזרוביץ, המתגוררת בקריית חיים. היינו לעיתים מכינות את השיעורים ביחד.

הייתי גם מקבלת תפקידים לא גדולים בהצגות של בית הספר וזה, לפי דעתי, בזכות אבא השחקן. אני עצמי לא חשבת, שיש לי איזה שהוא כשרון למישחק. פעם, באחת ההצגות של "הבימה היידי" היה דרש ילד לתפקיד קטן שהסתכם באמירת שני משפטים. בחרו בי ואני לא הצלחתי להגיד אותם בדרש ואז לקחו את שמואל והוא עשה את זה. השנים בבית הספר עברו, אפשר להגיד, על מי מנוחות. רק פעם אחת קראה המנהלת לאימא וזה בגלל שהלכתי ל"השומר-הצעיר". היו לי חברות, שהאחים הבוגרים שלהן היו חברים בתנועה והם הציעו לנו שנבוא לקן. היינו אז בערך בגיל 11-12 והסכמנו ברצון. בילינו שם איזה זמן ער שנודע למנהלת על כך וכתוצאה מהשיחה שלה עם אמי, הייתי נאלצת לעזוב, חזרתי לתנועה רק אחרי סיום בית הספר היסודי. בשנים אלה קראתי די הרבה ספרים. בגיל צעיר בעיקר ספר הרפתקאות כמו ספר קרל מאי, שידעתי כמעט את כל השמות של הגיבורים האינדיאנים בעל פה, את הספרים של ג'ק לונדון, ז'ול ורן, סנקיביץ, מרק טוויין וכמובן את "נשים קטנות" של אוסטין תעוד. יותר מאוחר - את ספר קרזנין, און'שקובה, צווייג, ויקטור הוגו תעוד.

בשנת 1936 סיימתי בגיל 14 את בית הספר היסודי והתעוררה השאלה מה הלאה?
אני רציתי להמשיך בגימנסיה, אבל אימא חשבה שאני צריכה ללמוד גם מקצוע,
שלימודים בלי הכשרה מקצועית יהיו בלי תועלת בפלסטינה ואני הלא שואפת לעלות
לשם. נראה לי, שהגישה שלה היתה מתשפעת מזה, שלה לא היה מקצוע. ובכן, הגשנו
בקשה לבית הספר התיכון למסחר, אבל לא קיבלו אותי. זה היה בית ספר ממשלתי
פולני שרק יהודיות ספורות למדו שם. מהכיתה שלי התקבלה רק בחורה אחת, ידויה
צוקר. אז אימא הציעה שאלמד תפירה בשעות לפני הצהריים ואמשיך את לימודי בבית
ספר ערב מקצועי. לא התלהבתי מהרעיון, אבל הסכמתי, הייתי מה שאומרים עכשיו
"ילדה טובה ירושלים".

בעיר היה סלון גדול לאופנת נשים בבעלות אישה יהודיה בשם צ'פלינסקה, שהרכה
נשות האריסטוקרטיה הפולנית היו תופרות אצלה את בגדיהן. אימא דיברה עם בעלת
הסלון והתקבלתי אצלה כתלמידה ועוד שילמו לה 300 זלוטי כשטר לימוד. הייתי
נמצאת שם עד שעה 13:00, באה הביתה, אוכלת צהריים ובשעה 15:00 הולכת לבית
הספר. זה היה בית ספר פולני ממשלתי, שלמדו בו את רוב המקצועות, כולל הכשרה
צבאית, כמו בגימנסיה, אבל בלי שפות נוספות ובלי בגרות. לעומת זאת למדנו הנהלת
חשבונות.

בכיתה שלנו היו שתי בנות יהודיות: הבת של השוחט, שאת שמה שכחתי, ואנוכי.
כן היתה פרדסטנטית אחת שהתידדנו איתה, יותר נכון, היא התידדה איתנו, משום
שהפולניות הקטוליות היו מציקות לה. בשעור הדת הקטולית, כמובן, לא השתתפנו.
היחס שלנו, היהודיות, עם הפולניות הקטוליות היה קורקטי ולא היו לנו שום בעיות.
אגב, הבנים והבנות למדו בבניינים נפרדים, אבל די קרובים אחד לשני.

את העבודה בסלון האופנה לא אהבתי ומשום כך כל הלימוד הזה לא הביא לי
הרבה תועלת. במשך השנה ואולי קצת יותר שהייתי שם למרתי לעשות מכפלת
וגמירה. חיפשתי תרוץ לעזוב בלי לצער את אימא על כך וקרה לי נס, קיבלתי אַקְזָמָה

על הידיים. יתכן שזה היה קצת פסיכולוגי, בכל אופן עזבתי שם ולא חזרתי והאקזמה אחר זמן לא רב נעלמה. בבית הספר ערב המשכתי ללמוד עד המלחמה.

באותו זמן, ב-1936 הצטרפתי ל"השומר-הצעיר". השכן שלי, מייטק קלצ'בסקי, שכבר כתבתי עליו, כמעט שכנע אותי להצטרף לבית"ר. הוא "עבד עלי" די קשה. הוא דיבר גבוהה, גבוהה והסיסמאות הדמגוגיות שלו עשו עלי רושם (הייתי רק בת 14). סיפרתי בבית שאני חושבת להרשם לבית"ר ואבא, שהיה, כפי שכבר כתבתי, פעיל במפלגת פועלי-ציון-שמאל, הוציא לי את הרעיון הזה מהראש תוך שכנע, שזאת לא תנועת נוער בשבילי. נוסף לכך גם החברות שלי צ'לה לויז ואסתר יעקובוביץ' הלכו בעיקבות אחיהם והצטרפו ל"השומר-הצעיר" וכך גם אני. אף פעם לא הצטרפתי על כך. התנועה פתחה בפני אופקים חדשים.

"השומר-הצעיר"

תנועת "השומר-הצעיר" בוולוצלוק היתה הגדולה והוותיקה בין תנועות הנוער הציוניות בעיר. היא נוסדה באביב 1919 על ידי קבוצת צעירים מהגימנסיה היהודית-עברית בעזרתם ובעידודם של המורים. זאת היתה תנועה מפוארת עם נער אינטליגנטי ואידיאליסטי. כשאני הצטרפתי לתנועה ב-1936 היה הקן ברחוב קליסקה. זה היה בית של שתי קומות, שפעם הוא שימש כמחסן זכיות. החברים הכשירו אותו למעון יפה ותכליתי, מקושט בהרבה קישוטים, בסיסמאות, בתמונות מארץ-ישראל ובסמל גדול של התנועה "חזק ואמץ". בקומה א' היה אולם גדול ובקומה ב' אולם יותר קטן לאסיפות של הגדוד ועוד שישה חדרים לאסיפות של הקבוצות. כן הותקנה מלתחה מסודרת עם מקומות מסודרים לכל גדוד. כל החברים בקן היו מחולקים לגדודים לפי הגיל ולכל גדוד היה שם עברי. נדמה לי, שלגדוד שלנו קראו "אל-על". לכל גדוד היו שני מדריכים, בת וכן. המדריכים שלנו היו טוסייה אלטמן וקופה (יעקב) רובין. הם היו מאוד אהובים עלינו, ממש הערצנו אותם והם היו מסורים לנו בלב ונפש. לצערנו, בערך בשנת 1938 הם עזבו אותנו, טוסייה נסעה לוורשה כחברה בהנהגה הראשית וקובה נסע לאמריקה

ללמוד. איני זוכרת מי היו המדריכים שבאו אחריהם. כנראה, שהשפעתם עלינו היתה פחותה.

הפעולות בגדוד התקיימו פעם או פעמיים בשבוע וגם בשבתות והם כללו שיחות ודיונים על כל מיני נושאים, הרצאות אידאולוגיות, משפטים על ספר מסויים, שהיינו חייבים לקרוא לפני כן ועוד. היו גם שעורים לעברית וגם לימודי שירים וריקודים עממיים. לעיתים היו גם ערכי שבת מקסימים. רבים מאיתנו וגם אני בתוכם, אם הזמן רק איפשר, אהבנו לבוא לקן גם בנוסף לפעילות הרשמית. המקום היה תמיד הומה מאנשים עד מאוחר בלילה ואפשר היה לפגוש חברים גם מגדודים אחרים.

אחת החוויות הבלתי נשכחות היו הטולים בליג בעומר. כבר משעות הבוקר המוקדמות, לבושים בתלבושות שומריות, מקלות בידים ותרמילים על הגב היינו מתאספים בקן. שם היינו עושים את ההכנות האחרונות ליציאה, מסתדרים בשורות ויוצאים לרחוב. בראש המצעד הלך בחור עם הדגל של הקן ואחריו (אם אני זוכרת טוב) היו מתופפים שנתנו את הקצב ואנחנו, כל חברי הקן, צועדים אחריהם בהתלהבות ובנאוה. בקן שלנו היו אז 500-600 חברים. בהגיענו למקום המיועד, שהיה בדרך כלל יער בסביבות העיר, התקיים מיפקד והיו מעלים את הדגל לראש התורן ואחרי שירת "התקווה" ו"תחזקנה" היו הגדודים השונים מתפזרים למקומות המסומנים עבורם. אחרי ההתארגנות היו מתחילות הפעולות הספורטיביות, תחרויות, לימוד מחנאות וכמובן "קומזיצים" סביב המדורה ושירה. לפנות ערב, נרגשים ועייפים, היינו חוזרים הביתה. שוב צועדים בנאוה ברחוב השלישי במאי והפעם הרבה אנשים על המדרכות היו מקבלים אותנו במחיאות כפיים. אלה היו לרוב ההורים ששמחו שילדיהם הגיעו חזרה בשלום. בקהל היו גם פולנים, שלחלק מהם היו, כרגיל, הערות עוקצניות, אבל מי שם לב אליהם.

חוויה אחרת, שאני נושאת אותה בלבי, היה מושבת הקיץ, שהיתה מתקיימת בחופש הגדול ומושבת החורף, שהיתה מתקיימת, אם אינני טועה, בין חג המולד לסילוסטר, בערך שבע ימים. מושבת קיץ נמשכה 3 שבועות בערך ואני השתתפתי

גדוד של "השומר-הצעיר"
אני עומדת בשורה שנייה מלמעלה, רביעית מימין

קבוצת בנות מ"השומר-הצעיר".
בראש הפירמידה המדריכה טוסייה אלטמן
אני בשורה תחתונה, קיצונית משמאל

בשלושה, בשנים 1937, 1938, 1939. במושבת חורף הייתי רק פעם אחת. כאן אני שוב חייבת להזכיר את אמי לטובה, שלמרות הדאגנות שלה, לא מנעה ממני וגם לא משמואל, לקחת חלק באירועים אלה. אני מתארת לי, שזה לא היה קל בשבילה. לא היו טלפונים, שאפשר תמיד לוודא מה נשמע וגם לא דואר בקירבת מקום. מכתבים הביתה היינו שולחים עם מישהו שהיה נוסע העירה והיו מקרים שהמכתבים לא נמסרו. מרוב דאגתה, היא היתה הולכת לקן לברר מה קורה ופעם אפילו הגיעה למחנה להפתעתי הגמורה, וזה קרה בגלל סופה איומה שהתחוללה ממש מעלינו. הברקים והרעמים היו מפחידים מאוד, בפרט שאנו נמצאנו ביער. איני יודעת איך נודע הדבר לאימי, אבל היא באה לראות מה קורה והמצב היה באמת גרוע. גשם הזלעפות גרם לבוך וגם האוהלים קרסו והמדריכים החליטו לפנות אותנו הביתה. במקרה זה הבנתי את אימא, בפרט שהגיעו עוד כמה הורים.

אגב סערה, נזכרתי בסערה בכפר מילנצ'ין. הרזח היתה חזקה במיוחד, כמעט כמו הוריקן, שהרימה אותי אל על. פשוט עפתי ואימא תפסה אותי ברגליים. למרות שהייתי אז בת 4, אני זוכרת בבירור את הרחיפה שלי באוויר. זאת היתה הטיסה הראשונה שלי וכלי כרטיס.

מחנות (מושבות) הקייץ היו מתקיימות ביערות בסביבת עיירות כמו גומפין, דובין, קובל ועוד. מושבות אלו היו מחוזיות, ז"א שגם חברים מערים אחרות השתתפו בהן. במחנה שלנו השתתפו חברים מהערים טורן, פוזנן, גננסק, בידגושץ, קוטנו ואולי מעוד כמה ערים שאינני זוכרת. עלי לציין שלכל קבוצת גיל, ז"א לכל גודל היה מקום נפרד, לפעמים בזמנים שונים ולפעמים גם במקומות שונים. הפעילות היתה רומה לזאת של ל"ג בעומר, רק הרבה יותר מורכבת ומגוונת. בבוקר התקיים מיפקד והעלת הדגל של הגדוד לראש התורן, שירת ההמנון של התנועה "תחזקנה", ארוחת בוקר ואחר כך פעילויות שנקבעו לאותו יום, כמו צופיות, ספורט, טיולים, אסיפות. לפעמים היה בא גם מישהו מבחוץ להרצות. אני משערת שהיו גם כל מיני תרנויות, אבל למען האמת, איני זוכרת אותם במדוייק. בין כל העיסוקים היה גם זמן חופשי, כדי לתת הזדמנות לחברים מהערים השונות להכיר אחד את השני. בין החברים מפוזנן משכו את תשומת ליבנו

אח ואחות, שניהם צעירים יפים, שאימם היתה גרמניה ואביהם יהודי והיה להם גם אח יותר גדול. המשונה בסיפור שלהם היה ששני הצעירים השתייכו ליהושומר-הצעיר והאח הגדול ל"היטלר-יונגט". היה מעניין לדעת מה קרה להם תחת השלטון הנאצי. היו שמתנות שהאח הצעיר ניסה להגיע לארץ-ישראל, אבל אף אחד מהמכרים שלי לא יודע מה עלה בגורלו.

בזמן החופשי אהבתי גם להתרחק קצת מההמולה, לקחת שמיכה וספר, לשכב תחת עץ ולקחא. היה שקט מסביב ואפשר היה לשמוע רק את הרישרוש של העצים ולשקוע בקריאה באין מפריע. זאת היתה תקופה נפלאה כאשר היינו בני 15-16, צעירים מלאי מרץ, חדות חיים ורומנטיקה. באותה תקופה התחילו להיווצר גם חברויות בין בנים ובנות. זאת לא היתה חברות כמו של היום, אלא חברות נאיבית, רומנטית, שהתבטאה בהליכה ביחד לקן, לקולנוע, טיולים בשניים בפארק ולפעמים גם בנשיקה.

חברות ראשונה

במושבת הקיץ בשנת 1938 היכרתי בחור מבידגושץ' בשם ישראל (לצער אינני זוכרת את שם משפחתו). הוא היה בחור נחמד בן גילי, בלונדיני עם עיני תכלת. הפולנית שלו היתה עם מבטא גרמני חזק. בידגושץ' היתה פעם עיר גרמנית ורבים מתושביה דיברו גרמנית כשפת אמם. שנינו התידדנו והרכה מהזמן החופשי בלינו ביחד. בגמר מושבת הקיץ הוא חזר לבידגושץ' ואני לוּוּלְוּצְלוּוּק, אבל היינו בקשר מכתבים כל הזמן. נפגשנו שוב במושבת הקיץ בשנת 1939, שהתקיים, אם איני טועה, מסוף יולי עד אמצע אוגוסט. שוב היה "כיף" ושמחנו על הפגישות המחדשות עם חברים ולא שערנו מה מחכה לנו בעתיד הקרוב ביותר. במחנה הקיץ היכרתי גם בחורה מבידגושץ' בשם יַיִנְיָה (בתנעה קראו לה פנינה) גְלֶפֶרט. היא התבלטה גם בגובהה וגם בכשרונותיה בתחום המוסיקה והשירה. היא כתבה מילים לשיר וקובה רובין התאים לו מוסיקה. את השיר אני זוכרת עד היום הזה, מילים קצת מלנכוליות שבכיל בחורה צעירה, אבל מדברות מאוד ללב. בגמר המושבה היא הזמינה אותי

להתארח אצלה בבית לשבת ימים. יתכן שישראל ביקש זאת ממנה. אחרי המושבה נסעתי הביתה וביקשתי רשות לנסוע לבידגושץ' ובערך 10-12 ימים לפני המלחמה נסעתי לשם (לא חשנו אז שהמלחמה הארוכה עומדת בפתח). בידגושץ' נמצאת 100 ק"מ בקירוב מצפון מערב לווֹלוֹצְלוֹוק, גם היא על הגדה השמאלית של הוויסלה, במקום שהנהר פונה בזווית ישרה צפונה לעבר הים הבלטי. העיר היתה יפה ונקייה מאוד.

הגעתי לשם ברכבת וניינה חיכתה לי בתחנה. כשהגעתי אליה הביתה הופתעתי מהפאר ומגודל הדירה, שדוגמתה לא ראיתי בוֹלוֹצְלוֹוק. היא היתה מרוהטת כמו ארמון קטן. היו לה שתי כניסות, אחת מהחזית ואחת מהמטבח וחדרים בלי סוף. אני זוכרת את מפת הדירה במדוייק, אבל נראה לי שלרוב החדרים היו נכנסים מחדר לחדר כמו שרזאים בארמונות. אני קיבלתי חדר נחמד שהיה כולו ורוד. לינינה היתה אחות יותר מבוגרת, שהיתה "גוברננטית" (מחנכת) אצל משפחה אריסטוקרטית. ראיתי אותה פעם אחת. את אבא שלה לא פגשתי. אימא שלה היתה אישה נחמדה מסבירת פנים.

יום, יום הייתי נפגשת עם ישראל והיינו מטיילים בעיר. פעם בערב כשישבנו על ספסל בשדרה ניגש אלינו שוטר וביקש מישראל להזדהות. זה הפתיע אותי מאוד ולא היה מובן לי. אחר כך התברר לי, שהפולנים פחדו אז ממרגלים גרמנים ולכן היו חשדנים. עברו חמישה ימים לשהותי בבידגושץ', ימים של הנאה ועליצות, כאשר כרעם מהשמיים באה ינינה הביתה, כולה נסערת ואומרת לי: "פולה. העיר כמרקחה, צבא בכל מקום, אומרים שבקרב תפרץ מלחמה. כדאי שתסעי הביתה. יוכל להיווצר מצב, שהתחבורה תהיה תפוסה על יד הצבא ואז לא תוכלי לחזור". למחרת אספתי את הדברים שלי, נפרדתי ממשפחת גלברט ומישראל, שליווה אותי לרכבת ונסעתי הביתה. כשהגעתי לוֹלוֹצְלוֹוק, הייתי מופתעת לראות את העיר שלווה והחיים בה מתנהלים כרגיל, כאילו שום דבר אינו עומד לקרות. בבית מצאתי את אימא במטבח, מכינה ארוחת צהריים. הפעם היא היתה מופתעת לראות אותי. "למה הקדמת לחזור - היא שאלה אותי - האם קרה משהו ז". סיפרתי לה מה קורה בבידגושץ' ושמדברים שמלחמה עומדת לפרוץ כל רגע. נדמה לי שהיא ואחר כך גם אבא לא כל כך התייחסו לזה, אולי לא רצו להדאיג אותי ואת שמואל ואולי באמת האמינו שאלה רק דיבורים.

בעיר, עד כמה שהתרשמתי וזוכרת, שררחה שלוהה ושננות כמעט עד הרגע האחרון. הפעילות בקן נמשכה וגם אני, שהייתי כבר בערך שנה מדריכה, נפגשתי עם החניכים שלי. לצערי, רק אחת מהם, אַתְּנָה בלאוֹנֶר, אני פוגשת באזכרת שמקיימים יוצאי וְלוֹצְלוֹק לקהילתם. יש להניח שרובם ניספו בשואה, הם היו סה"כ ילדים בני 12-13.

בכל זאת נדמה לי, שיום יומיים לפני פרוץ המלחמה גם בעיר התחילו להרגיש את המתח. אנחנו עוד קיווינו, שמלחמה לא תהיה, שזו סערה בכוס מים, אבל המציאות היתה אחרת, כידוע. שבת ואולי אפילו פחות מיום חוזר מכידגושץ, בלכתי ברחוב שמעתי את קולו של מפקד צבא פולין רִיֶזֶן-שְׁמִיֶגְלִי בוקע מהרדיו והוא אומר בערך מילים אלה: "אזרחים, פרצה מלחמה, הגרמנים פלשו לארצנו, אבל אנחנו נשיב להם מלחמה שערה. לא ניתן להם אפילו כפתור מהמדים שלנו, נראה להם מה זה חייל פולני". כל כך רצינו להאמין לדבריו. זה היה יום שישי, 1 בספטמבר 1939.

סיכום תקופה

כשאני באה לסכם את תקופת הילדות והנעורים, נראה לי, שהיא היתה מאושרת למדי. זה לא אומר, שלא היו מקרים שגרמו לי עצב ואפילו בכי, כמו "ברזגו" עם חברה או חבר או ציפיות שלא התממשו. במקרים כאלה קראה בספר על ספסל בפארק, היה עוזר לי להשכיח את האי-נוחות שחשתי. הייתי ילדה די רגישה וכל אי-צדק, לפי הבנתי, היה איכפת לי והייתי רצה לאבא עם הרבה שאלות, למה? הייתי גם נעלבת אם מישהו עשה איזו הערה על חשבון האף שלי, שלא היה כליל השלמות, אבל זה עבר לי עם התבגרותי. נוכחתי לדעת, שזה לא מפרע לי לא בבית הספר ולא בתנועה ולא ביחסים עם אנשים וגם לא למחזרים שלי. הייתי ילדה עם הרבה מרץ (לאן נעלם מרץ זה?!) וזריזה בתפיסת כדור, ריצה וקפיצה לגובה ולא פעם השתתפתי במילניצין (בכפר) בתחרויות בנושאים הנ"ל. פעם אחת ניסיתי בזמן תחרות לקפוץ מעל גדר גבוהה מדי לגילי. התחלתי לקחת "שוונג" ואז מישהו צעק "הופ" וזה חיבל בריכוז שלי. כפות הרגליים שלי נתקלו בחלק העליון של הגדר ואני עשיתי "סלטו" באוויר ונפלתי

על האדמה. נחבלתי די חזק בברכיים וגם שיפשפתי את הידיים ומאז לא קפצתי יותר מעל גדרות, פחדתי, וחבלו. אותו דבר קרה לי עם אופניים. ברגע שנפלתי ונחבלתי, יותר לא המשכתי לנסות. כל כישלון שהיה כרוך גם בפציעה ובכאב היה מרפה את ידי. הייתי ילדה רזה, שאז זה נחשב ללא יפה ואימא היתה מכינה לי מטעמים מיוחדים כדי שאשמין. מכיוון שאין לי תמונות מהתקופה ההיא, אציג כאן את התאור הכללי של עצמי: ילדה רזה בגובה בינוני עם שערות חומות, עיניים חומות, אף מאורך, עור פנים חלק, שזוף יפה בקייץ, שניים לבנות ישרות וגומות חן בלחיים ובת צחוק, שלפי דברי אנשים, היתה מקסימה ומעוררת אהדה. כשבגרתי ונהייתי נערה, לא השתניתי בהרבה, רק השמנתי קצת. וכפי שכבר כתבתי, צורת הפנים היתה דומה לאימא, והצבעים - לאבא. גם באופי, למרות הדאגנות שלי, הייתי דומה יותר לאבא.

עד עכשיו תיארתי חיים פחות או יותר שקטים ומסודרים בבית, אבל הם השתבשו במידה ניכרת בשנת 1938 עם מחלת אמי. יום בהיר אחד היא התחילה לסבול מכאבי ראש חזקים. הגלגלות שהיתה לוקחת עוזו רק לזמן קצר, מכסימום לכמה שעות. הרופאים לא מצאו בתחילה סיבה למחששים אלה. הכרוזים הרבים שלקחה גרמו לה להיות קצת מטושטשת. היא הסתגרה בעצמה ושכבה הרבה במיטה. פתאום הבית כבר לא היה אותו דבר למרות שהסדרנו פחות או יותר. בחורזו פולניה היתה באה פעם בשבוע לנקות את הבית והיתה גם אישה יותר מבוגרת, שהיתה עושה לנו את הכביסה והיתה גם הסבתא, שלמרות עיוורונה, היתה עוזרת לאימא. היא היתה אפילו תופרת ואנשים לא האמינו שהיא באמת לא רואה כלום. גם אני נשארתי באותה תקופה בבית בשעות לפני הצהריים. למעשה הייתי אמורה ללמוד בבוקר אצל פופיולק הנהלת חשבונות יותר מתקדמת, כדי להשלים את הלימודים בבית הספר, אבל מחלת אימא גרמה לכך, שאחרי זמן קצר עזבתי שם. עצוב היה בבית ועצוב היה לראות אותה סובלת מבלי יכולת לעזור לה. רק כעבור מספר שבועות הגיע הרופא למסקנה, שכאבי הראש מקורם בלחץ דם גבוה ואז החליטו לשים לה על הצוואר מתחת לאוזניים עלוקות שימצצו לה דם. אלה הן תולעים שחורות באורך של 4 ס"מ בקירוב שמתקיימות מדם. זה היה אמצעי מקובל להקטין את לחץ הדם. לאימא זה עזר לזמן

מסויים, אבל הכאבים היו חוזרים וצריך היה לחזור על הפעולה עם העלוקות. מצב זה נמשך די הרבה זמן, אולי אפילו שנה (איני זוכרת במדוייק), עד שהכאבים פסקו לגמרי והחיים בבית חזרו להיות נורמליים. גם מות סבתא בפסח 1939, בהיותה בת 83, הכאיב, אבל היינו כבר מספיק גדולים כדי להבין שלא חיים לנצח. היא השאירה לנו זכרונות נעימים וגם זה משהו.

במלחמה

ביום המר ההוא, 1 בספטמבר 1939, פרצה המלחמה. הייתי ברחוב כשנודע לי על כך ומיהרתי לחזור הביתה. הייתי מפוחדת, כי ידעתי מפי הפליטים היהודים שברחו מגרמניה מה עושים שם ליהודים. אבא ניסה להרגיע אותנו בהסתמכו על התעמולה ברדיו, שהצבא הפולני חזק ושיש סיכוי שהגרמנים בכלל לא יגיעו לוֹלוֹצְלוֹק. אם זה יקרה, זה לבטח לא כל כך נורא כמו שזה נשמע; הוא מכיר את הגרמנים מהמלחמה הקודמת ואפשר להסתדר איתם. אבל כבר ביום השלישי למלחמה התחיל הצבא הפולני להתפורר והגרמנים התקדמו מהר לתוך פולין. היתה בהלה והאנשים התחילו לברוח. גם אנחנו שכרנו עגלה, העמסנו קצת חפצים והתחלנו לנסוע מזרחה לכיוון הגבול הרוסי. הכבישים היו עמוסים עם כלי רכב שונים ומשונים והיו גם רבים מאוד שהלכו ברגל. מטוסי "שטוקה" גרמניים הנמיכו טוס וירדו על הפליטים. כל פעם שראינו מטוסים מתקרבים, רצנו לתעלות שבצידי הכביש ונשכבנו בתוכן. זה היה מאוד מפחיד, אבל לטייסים הגרמנים זה היה בטח שעשוע לירות על גברים, נשים וילדים בלתי חמושים. לא הספקנו להרחיק לכת כאשר לתדהמתנו נתקלנו בצבא הגרמני הנכבס לאחת העיירות שבדרך. אני זוכרת את התמונה כאילו זה קרה היום: אנחנו עומדים על המדרכה והחיילים הגרמנים בסדר הגרמני "המפורסם" צועדים קדימה. ההורים החליטו - אינני יודעת למה, אולי נודע להם שהדרכים חסומות ואין טעם לחמשיך - לחזור הביתה וכך, לאחר העדרות של יומיים שלושה, חזרנו לוֹלוֹצְלוֹק. בלילות ישנו בתעלות שבצידי הדרך.

תחת השלטון הנאצי

לולוצ'לוק נכנס הצבא הגרמני ב-14 בספטמבר 1939, שבתניים אחר פרץ המלחמה. יחד איתו נכנסו לעיר יחידות של הסיס והגסטפו ומייד נחתו על היהודים כל מיני גזירות. אבא שלי עדיין האמין, שהשד לא כל כך נורא, שלא הורגים אנשים סתם כך תעובדה, שגרמני אחד בא אלינו והזמין כמה קופסאות קרטון ואפילו שילם עבורן. אבל חיש מהר התברר, שהשד הוא לא רק רע, אלא אכזר ושפל מאין כמוהו, ממש חיית אדם.

מיד בהתחלה הם שינו את השם ולולוצ'לוק לשם הגרמני לְסְלָאָו וסיפחו את העיר לרייך הגרמני. בראש המינהל עמד ס"א שטורמבנפירר הנס קרמר כראש העיר, סגנו היה אָליוּט הַסְמִייר (שנתלה אחר המלחמה בוולוצ'לוק), אבל הכי מחליא היה שיתעצם לענייני יהודים היה גרמני תושב העיר, מכס דונקהורסט, ששימש לפני המלחמה במשך שנים רבות מורה להתעמלות ב"מכבי" ובגימנסיה העברית והיה מיורד עם חבריו לעבודה. שלוש אלה היו האחראים העיקריים לכל פעולות הנישול של האוכלוסיה היהודית. גל האימים וההתעללויות החל ב-24 בספטמבר עם שריפת שני בתי הכנסת, הישן ברחוב ז'פִיָה והחדש ברחוב קרלביצקה ושיא הציניות היה כשהאשימו 10 יהודים שגרו בשכנות לבתי הכנסת בהצתתם ואסרו אותם. קורבנות ראשונים בנפש נפלו בליל "כל נדרי" בביתו של אחד היהודים ברחוב לנגסקה (זה היה לא רחוק מהרחוב שבו גרנו) התאספו אנשים לתפילה. עם גמר התפילה, בדרבם לבתיהם הכחין בהם סוור של אנשי ס"ס. הם רדפו אחר היהודים וירזו על ימין ועל שמאל. את הקורבנות, ביניהם גם אנשים חיים, קברו יחד בחצר הבית בו נערך המניין. את הבור הפרו יהודים מהסביבה שהוצאו מבתיהם. יותר מאוחר העבירו את הנרצחים לקבר ישראל. הידיעות על המקרה הגיעו אלינו כמעט בזמן התרחשותם. קשה היה לי להאמין, שאנשים מסוגלים לעשות דברים כאלה. בבית, כמו בכל העיר, השתרר מתח ופחד. בלילות בקושי ישנו. כל תזוזה, כל רחש היו מקפיצים אותנו.

באחד הערבים, אולי זה היה אפילו אחרי הצהריים כי אימא ושמואל לא היו בבית, רק אבא ואני שמענו פתאום צעדים כבדים של מגפיים על מדרגות הבית וצעקות יהודים החוצה" (יודן ראוס) ותיכף אחרי זה צעקות מהקומה מעלינו ובכי וריצה למטה. פתחתי את הדלת ושני גרמנים חמושים עמדו לפני. אחד היה נראה די נורמלי אבל השני נראה כמו חייה רעה, שצרח על האנשים "שנלר, שנלר" (מהר, מהר) וגם כיבדו אותם במכות. כאשר אבא יצא לחדר המדרגות ביקשתי מהגרמני, שנראה קצת יותר אנושי, שיניח לאבא, (השני היה למעלה לבדוק אם כלם יצאו) אז הוא נתן עלי צעקה "תהיי בשקט", העמיד אותי ליד הקיר והצמיד את אקדחו לראשי וציווה לאבא לרדת. עד היום אני שואלת את עצמי, איך זה קרה שלא פחדתי, אלא רק חשבתי: יקה או לא ירה, כאילו שזה לא היה מדובר בחיים או במוות ולמה הוא עמד כל הזמן לידי עם האקדח צמוד לראשי ורק כשהשני ירד למטה הוא עזב אותי וירד גם כן. יכול היה ליחות בי, יכול היה לזרוק אותי מכל המדרגות, בגלל שהפרעתי לו במילוי "תפקידו", אבל הוא עמד כאילו ששמר עלי. כעבור זמן לא רב הגיעה אימא הביתה. היא כבר ידעה שלקחו את אבא, אבל לא ידענו שום דבר על שמואל. היינו מלאות דאגה ובקשתי עברנו את הלילה. למחרת בבוקר שמואל הופיע. הוא היה בביתו של חבר וכששמעו מה מתרחש, הם הסתתרו ולא מצאו אותם.

את הגברים שעצרו הביאו לבית הסוהר העירוני וכעבור כמה ימים העבירו אותם לקסרקטין של גדוד מס' 14, שכבר לא היה קיים. משם היו מובילים אותם לכל מיני עבודות בזויות. למחרת האירוע נודע לנו איפה אבא עובד ואני הלכתי לראות אותו, וראה איזה פלא, השומרים נתנו לי לגשת אליו ולדבר איתו. לבקשתו הלכתי הביתה להביא לו אוכל. במשך יומיים הייתי מביאה לו אוכל עד שהגרמנים כבר לא נתנו להתקרב למקום. באחד הימים נורה אדם בשעה שאישתו ניסתה להעביר לו אוכל כשצעד בשורה תחת משמר ואישה אחרת הטביעו בנהר הנויסלה כאשר יצאה החוצה לפני גמר העוצר. כעבור בערך 10 ואולי 14 יום שיחררו את הקבוצה הזאת ובתוכה גם

את אבא, אבל לא לפני שהיהודים היצטוו לשלם לגזברות העירייה 100,000 זלוטי וכעבור זמן קצר עוד 200,000 וכעבור עוד שבתע 250,000 זלוטי נוספים.

השמחה היתה גדולה כשאבא חזר הביתה, אבל היא לא נמשכה הרבה זמן כי כבר באותו יום לפנות ערב אסרו את שמואל, שעבד במקום מסויים אצל הגרמנים עם עוד יהודים. חשבנו שכך זה יותר בטוח בשבילו. כדי קצת להתאושש, אחרי האירוע עם אבא, הלכתי אחרי הצהריים להיפגש עם חברות כשלפתע אני רואה ברחוב יהודים מובלים על ידי משמר גרמני וכולם עם הידיים למעלה. פתאום, כאילו ברק פגע בי, אני רואה ביניהם את שמואל. עד היום אני זוכרת את הזעזוע שחשתי, את חוסר האונים המשותע ואת הכעס והשנאה לחיות אלה המחופשים לבני אדם. בוכיה בקושי חזרתי הביתה "אימא, לקחו את שמואל". לא ציינתי את הידיים המורמות, ידעתי שזה יהרס אותה לגמרי. התחלנו להתרוצץ כדי לדעת לפחות איפה הוא. התברר, שלקחו אותם לבית הסוהר. איני זוכרת אם הם היו יוצאים משם לעבודה או שהחזיקו אותם סתם. הפחד התעצם ואנשים, בעיקר צעירים, התחילו לעזוב את ולוצ'לוק ולנסוע לערים אחרות, איפה שהמצב לא היה כל כך חמור עדיין. אחרים ברחו מזרחה, לחלק של פולין עליו השתלטו הרוסים. גם בן השכנים שלנו, מייטק, כפי שכבר כתבתי, ברח. לא ידוע לי לאן ומה עלה בגורלו.

כעבור 10 ימים בערך שיחררו הגרמנים את כולם בתנאי שהקהילה תספק כל יום 800 יהודים לעבודה. כששמואל חזר הביתה, התקיימה התייעצות, ולאור המצב הקשה והרדיפות על הגברים בעיקר, הוחלט ששמואל ואבא יסעו מזרחה לעיר לומז'ה, שהיתה תחת השלטון הסובייטי ושם התגורר בן-דוד של אבא. אני אמנם הצעתי שכולנו ניסע, אבל אימא התנגדה באמרה שאי אפשר להשאיר את הכל ולהסתלק. יש לזכור, שכתקופה זו לא נגעו עדיין בנשים באופן מיוחד. הרעיון של אימא היה, שכאשר אבא ושמואל יגיעו למקום הם יכתבו לנו ואז נצטרף אליהם. הוי כמה תמימים היינו במשך יומיים אבא ושמואל לא יצאו מהבית, כדי לא להסתכן בחטיפה. בינתיים אימא הכינה בשבילם דברים נחוצים לנסיעה וכיום המיתעד נסענו, אימא ואני, ללוות

אותם לרכבת. הפרידה היתה קשה. התמונה איך שהם ברכבת מסתכלים דרך החלון ומנופפים לנו בידיהם חרטה עמוק בלבי. לא הערכתזי או שאת אבא כבר לא אראה לעולם. חזרתו הביתה בתיקווה, שלא יעבור הרבה זמן ושוב נהיה ביחד. הגורל רצה אחרת...

בינתיים המצב בוֹלוֹצֶ'לֹוק הלך והחמיר. הגזירות נחתו עלינו זו אחר זו. הוטל איסור על היהודים ללכת על המדרכות אלא רק על הכביש; היהודים חויבו להסיר את הכובע בפני כל גרמני במדים שפגשו וכן חויבו לענוד טלאי צהוב בצורת משולש על הגב ועוד, הכל כדי להשפיל את היהודים. אגב, וְלוֹצֶ'לֹוק היתה העיר הראשונה בפולין בה הונחג הטלאי הצהוב ב-25 באוקטובר 1939. יהודי העיר היו נתונים לטרור אכזרי ופחד מתמיד. הגרמנים היו גם פורצים לבתים ולוקחים מכל הבא ליד. החיים הפכו קשים ללא נשוא. נוסף לכך התחילו גם הגירושים. ב-1 בדצמבר 1939 גורשו אלפי משפחות יהודיות לאוֹזְ'רֹוב וביניהם גם הדוד אלתר, אישתו וילדתם הקטנה.

לאור הטרור והאווירה הקשה שהשתררה בעיר החליטה אימא, שאנו נעזוב את וְלוֹצֶ'לֹוק ונעבור לאחותה מלכה בוורשה עד יעבור זעם. מי חשב ומי פילל למה שקרה אחר כך. ארזנו כמה חבילות, סגרנו את הדלת במפתח ונסענו ברכבת לוורשה. אני מעריכה שזה היה בתחילת דצמבר 1939. אז עוד לא היו גיטאות בפולין וליהודים עוד היה מותר לנע ממקום למקום. ברכבת מוולוצ'לוק היה מותר לנסע רק בקרונות משא. זאת היתה נסיעה מורטת עצבים ולעולם לא אשכח אותה. נסענו בקרון פתוח ובחורף היה קור כלבים. החורף של שנת 1939-40 היה קשה במיוחד והקור ירד עד 25 מעלות מתחת לאפס. ישבנו מכורבלות בפינת הקרון קרובות אחת לשנייה בתיקווה שזה יחמם אותנו קצת. נוסף לכך היתה הרכבת עוצרת לעיתים קרובות ופחדנו, שחיילים גרמנים יזרקו אותנו מתוכה או שישדדו אותנו. הנסיעה שבתנאים רגילים היתה נמשכת כשעתיים, נמשכה הפעם הרבה שעות של מתח. חשנו הקלה כאשר סוף סוף הגענו לוורשה ולדודה ומשפחתה. היינו ממש קפואות. היא מיד הכינה לנו תה חם וגם ארוחה.

פרק ב': וְרֵשָׁה

החיים בעיר הכבושה

בפגישתי הראשונה עם ורשה היא נראתה לי כגן עדן בהשוואה לוֹלוֹצְלוֹק. המון אנשים ברחוב מטיילים על המדרכה ולא על הכביש ואין טלאי צהוב. אמנם מ-1 בדצמבר חויבו כל היהודים, גברים נשים וילדים מגיל 12, לענוד על השרוול הימני סרט לבן ברוחב של 10 ס"מ לפחות תליו מגן-דוד, אבל זה נראה בעיני פחות משפיל מהטלאי על הגב. גם לא הרגשתי כאן את המתח כמו ששרר בעירי. חיש מהר נוכחתי לדעת, שהמצב הוא לא בדיוק כהתרשמותי הראשונה. גם בוורשה היו כל מיני גזירות, שאחת מהן היתה הסרת הטבע בפני כל גרמני במדים (כמו בוֹלוֹצְלוֹק), אבל החיים היו יותר נסבלים.

אנחנו התאכסנו אצל הדודה, אבל הכלכלה היתה על חשבוננו. לאימא היה קצת כסף ותכשיטים, שבעת הצורך היא היתה מוכרת אותם. נוסף לכך אירגנו פליטי וְלוֹצְלוֹק בעזרת הגיוינט מטבח לאנשיהם ואימא התקבלה שם לעבודה. גם המצב של הדודה באותה תקופה היה לא רע, המפעל שלהם לממתקים סיפק פרנסה. ההתקלות הראשונה שלי עם גרמנים קרתה מספר ימים אחרי הגיעי לוורשה. יום אחד טיילתי עם שְׁלֶמֶק חֶשׁוֹנְסְטוֹבְסְקִי, חבר מהתנועה, ברחוב. פתאום היתה פשיטה של חיילים גרמנים והם התחילו לחטוף אנשים, כנראה לעבודה. נוצרה מהומה ואנשים התחילו לרוץ לכיוונים שונים. גם אנחנו התחלנו לרוץ, אבל ההמון הפרד בינינו. אני הגעתי הביתה ומה שקרה לשלמק אינני יודעת עד היום הזה. סביר להניח שתפסו אותו ושלחו אותו לאיזה מחנה עבודה. סיפרו שהעבודה כשלעצמה לא היה הדבר הגרוע ביותר, אלא שעל פי רוב היו מתעללים בעובדים ומשפילים אותם. ציד האנשים הזה הטיל פחד על האוכלוסיה היהודית ורבים השתדלו לא לצאת מהבית.

בינואר 1940, בערך חודשיים להיותנו בוורשה, הונהגה השיטה של כרטיסי מזון. בעלי הכרטיסים חויבו להרשם בחנות מכילת בעלת זכות למכירת מזון. בתחילה קיבלו היהודים אותם כרטיסים כמו הפולנים, אבל עד מהרה ניתנו ליהודים כרטיסים בצבע

שונה וגם הפחיתו מהקצבות המזון שלהם. עד כמה שזכור לי, קבלת כרטיס מזון היה מותנה בקבלת זריקה מסויימת (אולי בגלל המגיפה של טיפוס הבהרות שהשתוללה בוורשה) ואני עד אז טרם קיבלתי זריקה כלשהי ומאוד חששתי מזה. בהתחלה סרבתי לקבל אותה ובסוף נכנעתי, כי מה יכולתי לעשות, האם היתה לי ברירה? (כמה טפשי היה מצידוי לעשות מזה בעייה!).

ורשה היתה מוצפת פליטים שברחו מעיירות ומערים גדולות שצורפו לרייך השלישי, שם שרר טרור שקשה לעלות על הדעת. רוב הפליטים באו כמעט בחוסר כל והם היו זקוקים לסעד. הם התגורר "בנקודת פליטים" או אצל קרובים. היתה צפיפות רבה והחמור ביותר היה, שלא היתה עבודה. הגרמנים חיסלו בכל מיני גזירות את רוב מקורות הפרנסה של היהודים חוץ מחנויות המכולת שפעלו ברשיון. האנשים היו רעבים והם היו חסרי אמצעים לקניית מזון, שעוד היה מצוי בחנויות הנ"ל במחירים שהגביהו שחקים. ה" גוינט" בא לעזרה והקים בתי תמחוי בהם כל אחד יכול היה לקבל צלחת מרק ליום שלרוב היה מימי. הרעב, הקור והצפיפות הביאו איתם מגיפות, בעיקר טיפוס הבהרות. כדי להתגבר על המגיפה החלו השלטונות בסגירת בתים, עשיית חיטוי בדירות ובכלי הבית ולשלוח את דיירי הבית לבית מרחץ ציבורי. גם הבית שאנו גרנו בו נסגר יום אחד ועשו בו חיטוי (באיזו צורה זה התבצע אינני זוכרת) ואנחנו הדיירים נאלצנו ללכת לבית המרחץ, שם לקחו את הבגדים שלנו לחיטוי ולא קשה לנחש איך הם נראו אחר כך. אבל הדבר המשפיל ביותר בתהליך הזה בא דווקא מאישה יהודיה, שהחליטה להתפרנס מזה. היא ניצלה את תפקידה כבודקת, כביכול, את נקיון של הנשים והיתה פוסקת, בעיקר לנשים צעירות ובחורות שהמראה שלהן עדיין היה סביר, שהראש שלהן לא נקי ויש לגלח אותו. תמורת כסף היא היתה מבטלת את הגזירה. גם לי היא עשתה את אותו תרגיל ואני מאוד נעלבתי ונבהלתי. בכיתי וביקשתי שתעזוב אותי, אבל היא לא התרשמה. ורק 5 זלוטי שאימא נתנה לה עשו את הראש שלי נקי.

חודשיים-שלושה אחר שהגענו לוורשה לקח אותי הדוד מינץ לעיירה וולומין שם הוא גר עם משפחתו. העיירה נמצאת בערך 20 ק"מ מוורשה ומסילת הברזל מוורשה

לגדודנה עברה דרכה. בעיירה זאת כמעט ולא הורגשו פגעי הזמן והחיים התנהלו שם כמו קודם. היהודים והפולנים עוד גרו ביחד וכל זמן שהותי שם לא ראיתי גרמני. (אני מספרת על תחילת 1940, מה שקרה שם אחר כך לא ידוע לי). הדור שלי שהיה נראה כמו גוי מושלם היה נוסע כל יום לוורשה. מה היו העסקים שלו איני זוכרת ואולי גם לא ידעתי. אני מניחה שהיה סוחר עם הפולנים. לדור ולדורה היו 4 בנות ובן זקונים. שתי הבנות הגדולות היו בערך בגילי, כך שהיה לי עם מי לבלות את הזמן. לפעמים היו באות אליהן חברות ואפילו בחור פולני אחד, שחזר אחרי הבת הבכורה בחנקה. היה מבקר אותן מזמן לזמן.

הקשר המחודש עם התנועה

בזמן ששהיתי אצל הדוד שלי, פגשה טוסייה אלטמן, שהיתה כידוע המדריכה שלי ביהשומר-הצעיר בווֹלֶצְלֶוֹק, את אימא שלי וסיפרה לה שמתארגן קיבוץ של התנועה בוורשה והציעה שאני אצטרף אליו. כאן אני חייבת להקדיש כמה מילים להנהגת התנועה. עם פרץ המלחמה ותחילת הפלישה הגרמנית, ברחו רבים מהנהגת התנועה ובוגריה לוויילנה בחשבם, שמשם יוכלו לעלות ארצה, אבל רק מעטים הצליחו בכך. בינתיים נודע לנשארם בוויילנה, שהנתער בפולין חסר אונים, שיש גם רעבים בין החברים ושאלו מי שינהיג אותו. אז, עפ"י צו התנועה חזרו לוורשה הכבושה בידי הנאצים כמה מחברי ההנהגה כדי לארגן אותה מחדש. בין החוזרים היו: מרדכי אנילביץ', שלימים היה מפקד המרד בגטו ורשה; יוסף קפלן, פעיל בכיר במחתרת, שנהרג עוד לפני המרד; טוסייה אלטמן, לוחמת במרד ושעוד אספר עליה; שמואל ברסלב, שהיה אחראי על העיתון המחתרתי ואריה וילנר (יו"ר), אחד ממארגני המחתרת. אני מלאת הערכה והערצה לצעירים אלו, שהמבוגר בהם היה קפלן, שהיה רק בן 27 והיתר בשנות העשרים המוקדמות שלהם. הם עזבו מקום בטוח באותם ימים וחזרו לגהינום של הנאצים. כשחזרו הם התחילו מיד בפעולה מאומצת לארגן את הקן. לחפש עבודה ועזרה לחברים. טוסייה התרכזה בין פברואר לאפריל 1940 בחיפוש אחר

חברים שהתפזרו כימי המלחמה. פעילות זו הצרכה ביקורים בער פולין. נסיעותיה הרבות בין הערים והעיירות חשפו אותה להרבה סכנות למרות המראה הגויי שלה. בכל מקום שהיתה מגיעה אליו, לא היה גבול לשמחה. צריך לזכור, שהיהודים היו מנותקים מהעולם ואפילו מערים אחרות בפולין וטוסייה היתה כמו קרן אור שמקשרת עם העולם ועם החברים ולפעמים גם עם ההורים כאשר זה היה אפשרי. היא היתה מוסרת אינפורמציה, מעודדת וגם מביאה כסף להתארגנות של הנוער. הכסף היה בא, אם איני טועה, מהגזינט ומהתנועה בחו"ל. היא היתה גם מקשרת יותר מאוחר בין הגטאות, שהיו סגורים ומסוגרים.

קיבוץ "מעפילים"

הודות לפעולה המאומצת של ההנהגה מתארגן בוורשה באביב 1940 קיבוץ עירוני בשם "מעפילים", שבמסגרתו היו מטונסים, פרט לחברים מוורשה, גם חברים מקרקוב ומוולוצ'לוק, שהתגוררו בפליטים בעיר ותודות לטוסייה גם אני הייתי ביניהם. בדיעבד אני חושבת שהקיבוץ עזר לי במידת מה לשרוד.

אחרי שטוסייה פגשה את אימא וסיפרה לה על הקיבוץ, אמי הודיעה לי על כך דרך הדוד ואני החלטתי בו במקום להצטרף אליו. היתה רק בעייה אחת, שליהודים בתקופה זו כבר היה אסור לנסוע ברכבת ולי לא היה מראה "ארי". בכל זאת החלטתי להסתכן (אגב, כשנסעתי אל הדוד גזירה זו עדיין לא היתה קיימת). נמאס לי כבר להיות אצל משפחת הדוד והיה נדמה לי שגם להם נמאס ממני, כך שהחלטתי לנסוע חזרה לוורשה. דודי, שהיה מורגל לעשות את הדרך יום יום, הסכים שניסע באותה רכבת, אפילו באותו קרון, אבל כזרם, לא ביחד, כדי שאני לא אסכן אותו במראה היהודי שלי. הוא נתן לי כמה עצות מועילות, כמו להתערבב בין אנשים מבוגרים, לשבת ליד חלון ולהסתכל החוצה וכד', ולמחרת יצאנו לדרך. התלבשתי יפה במעיל קיץ בהיר ועם פָּרָט על הראש, אבל את הסרט הלבן עם המגן-דוד לא הורדתי מהשרוול, אלא הסתרתי אותו עם צעיף. אילו היו תופסים אותי בלי סרט, במקרה

הטוב היו לוקחים אותי למשטרה או לבית-סוהר ובמקרה הגרוע היו יורים בי. הנסיעה ברכבת עברה בשלום. עכשיו היה עלי לצאת מהתחנה העירה דרך שער שלידו עמדו שוטרים בשני צידיו ובדקו את הכרטיסים ודרך אנב גם את הבאים. פה העצה של הדוד היתה לא לעבור ליד השוטרים, אלא להכנס באמצע ההמון הרב ויחד איתו להידחף דרך השער. כך עשיתי ולמזלי זה עבד. הגעתי לאימא (עוד לא היה גטו בוורשה) ומעבור יום-יומיים לקיבוץ. אני מעריכה שזה היה בחודש מאי או יוני 1940. הדירה של הקיבוץ ברחוב נְלֶבְקִי 23 היתה די מרווחת. לפי התאור של חברתי רחל בֶּקֶר (אני כבר לא זוכרת) היו בה מטבח, חדר אוכל גדול למדי, שני חדרי שינה, אחד לבנים ואחד לבנות ועוד חדר יותר קטן ומוצנע, ששימש לפגישות הפעילים ולהסתרת מכונת כתיבה ומכונת שיכפול להדפסת עיתוני התנועה במחתרת. בקומה מעל הקיבוץ היה מטבח מטעם הגויזנט ועוד אולם גדול שמפעם לפעם נתנו בו הרצאות.

למרות התנאים הקשים מבחינה כלכלית, היתה בקיבוץ פעילות ענפה ואפילו ויכוחים על רקע אידאולוגי. היתה גם ספריה והקיבוץ הפך למקום מיפגש של חברי הקן השומרי. צריך לזכור שמדובר בשנת 41-1940 ועוד לא ירעו על התוכנית השטנית של הנאצים על מחנות ההשמדה. ההערכה היתה שתהיינה גזירות נוספות ואולי גם פוגרומים והרג של בודדים, אבל רצח שיטתי של עם שלם אי אפשר היה לעלות אפילו במחשבה. זה היה כל כך זדוני, שקשה היה להאמין, שאפילו חיות כמו הנאצים יעשו דבר כזה.

באוגוסט 1940 חילקו את העיר לשלושה רובעים: גרמני, פולני ויהודי-גטו. באמצע נובמבר באותה שנה נסגר הגטו הרמטי על ידי חומה גבוהה בנוייה מלבנים. המצב הכלכלי של היהודים הסגורים בגטו נעשה יותר קשה מיום ליום. הגרמנים סיפקו רק כמות קטנה של מצרכים עפיי התלושים. הספקים הראשיים של מצרכים היו המבריחים. ההברחות הגדולות היו מתבצעות דרך השער בעגלות ואפילו במשאיות בעזרת שלוש המשטרות, היהודית, הפולנית והגרמנית ששמרו ליד השער. כמובן, שטלם קיבלו הרבה כסף בעד זה, בעיקר הגרמנים. הברחות יותר קטנות התבצעו דרך

חורים בחומה תעיי אנשים שעבדו בחוץ והיו מבריחים קצת מזון למשפחותיהם. כל ההברחות היו מסוכנות וכרוכות אפילו בעונש מוות. על כן האמירו מאוד המחירים ורק העשירים יכלו לאכול לשובע. אחרים מכרו כל דבר אפשרי, כל הדברים שהגרמנים עוד לא שדרו: כלים, תכשיטים, דבר לבוש, חפצי בית, כל דבר שניתן היה להמיר בפת לחם. אבל היו גם כאלה, שלא היה להם מה למכור. צלחת מרק ליום לא יכלה להשיע להם והם היו מתים מרעב, מקור וממגיפות. על כל צעד ברחוב אפשר היה לראות גוויות מכוסות בנייר עיתון. זה היה מחזה מזעזע, אבל האנשים בגטו, שרובם היו רעבים בעצמם ואף אחד לא ידע מה ילד יום, היו כמעט אדישים. גם אני, הרגישה לסבל האנושי, התרגלתי, אחרי "השוק" הראשון, למראה עיני והייתי עוברת על יד גוויות ללא התרגשות יתרה, וכי מה יכולתי לעשות.

למרות המצב הזה והטרור של הגרמנים היתה בגטו גם פעילות תרבותית. היו תיאטרונים בהם היו מציגים הצגות, מערכונים וסטירות. אני הייתי רק פעם אחת בהצגה תודות לזה, שקיבלתי כרטיס חינם. היו גם בתי ספר ונדמה לי שגם תזמורת. בקיבוץ המצב לא היה קל. האוכל היה בצמצום ותמיד היינו רעבים. התפריט היומי היה פחות או יותר כזה: בבוקר - שתי פרוסות לחם עם איזה מימרח ושתייה שאינני זוכרת מה זה בדיוק היה; בצהריים - מרק עם פרוסת לחם ובערב שוב שתי פרוסות לחם ושתייה. החברים שהיו יוצאים לעבודה, שעל פי רוב היו אלה הבחורים, היו מקבלים עוד סנדוויץ' או שניים. הכסף להחזקת הקיבוץ בא מעבודת חבריו, מהגוינט ומחבילות מחו"ל (הדואר עוד פעל באותם ימים גם ליהודים), בעיקר משווייץ. הם כללו מצרכים שהיו יקרי ערך בגטו והיו ממירים אותם לכסף. הבחורים עבדו קשה בבתי חרשת של הגרמנים וגם בכל מיני עבודות מזדמנות, שבהן סכנת גרש למחנה עבודה היתה גדולה יותר. הבנות היו עסוקות בעיקר בתורתיות כגון, במטבח, בנקיון, בכביסה ועוד, אבל היו בנות שגם עבדו בחוץ, בעיקר כעוזרות בית וכמטפלות בילדים. אני עבדתי כמה ימים בביח"ר למסרקים. זאת היתה עבודה מאוד לא נעימה. מה שאני זוכרת ממנה היא שכל היום עמדתי במים. יום אחד עבדתי גם כעוזרת בית (היו אנשים שעוד היה להם כסף). כנראה שלא הייתי מוצלחת, משום שיותר לא רצו בי. לא

הייתי רגילה לעשות נקיון ועוד מהר. בסוף הייתי עושה תורתיות בקיבוץ. טוב היה לעבוד במטבח, איפה שאפשר היה לקבל עוד פרוסת לחם או עוד קצת מרק. האחראית למטבח היתה חברת הקיבוץ, ורשאית בשם תמר, שהיתה מאוד נחמדה, מאוד מסודה ותמיד עליזה ואנו אהבנו אותה.

יום אחד באה אלי טוסייה ושאלה אם אני רוצה ללמוד בבית ספר. שמחתי על ההזדמנות ועניתי בחיוב. מה בדיוק למדנו שם אינני זוכרת כבר פרט למתמטיקה וזואולוגיה. למה דווקא זואולוגיה איני יודעת. אולי היה מורה למקצוע זה. את שעור המתמטיקה אני זוכרת טוב בזכות המורה. כשהוא נכנס לראשונה לכיתה, נבהלתי ממראהו. הוא היה נראה כמו איזו קריקטורה עם גיבנת ענקית, אבל ברגע שהתחיל לדבר, להסביר, הוא נהפך לאישיות כה מגנטית, ששכחתי מהכעור שלו. את השעורים שלו אני זוכרת עד היום. אני צריכה לציין, שתוכנית הלימודים לא היתה כמו בזמנים רגילים, אלא מותאמת למציאות שהיתה.

יום אחד שמעתי מרחל בקר, שישראל (החבר מבידגושץ') חיפש אותי וקבע שיבוא למחרת לקיבוץ. הייתי בדילמה, לא רציתי להמשיך בחברות, לא הייתי מסוגלת לשום התחייבות באותו זמן. מצד שני לא היה לי האומץ להגיד לו את זה ובחרתי בדרך הכי קלה, פשוט לא הופעתי גם למחרת. עד היום אני לא סולחת לעצמי על ההתנהגות הילדותית הזאת. אמנם בשנת 1940 עוד לא חשבנו שתבוא השואה הנוראה ויותר לא נתראה ולא אוכל להסביר את עצמי. בכל זאת זה מציק לי כשאני נזכרת בזה.

בקיבוץ בנלכקי 23 החיים היו תוססים למרות הרעב (הנסבל), העבודה הקשה והטרור מצד הגרמנים. כל פעם שהיו נכנסים לגטו, הנשמה היתה יוצאת מפחד. למרות זאת, כולנו היינו צעירים ועוד האמנו בעתיד טוב יותר. בנוגע לרעב היו החברים תרשבי ורשה נעזרים קצת בהוריהם. מפעם לפעם הם היו קופצים הביתה לאכול משהו (בתנאי שלהורים עוד היה) ולפעמים מביאים גם משהו לחברים. גם לי אימי עזרה. כפי שכבר כתבתי, היא עבדה במטבח של יוצאי וְלוֹצְלוֹק וכמעט כל יום היתה מביאה לי אצל הדודה משהו לאכול. זה לא היה לגמרי לְגָלִי, אבל המנהל של המטבח, מר צינגסקי, מראשי הקהילה בוֹלוֹצְלוֹק, היה איש מאוד נחמד ומבין והוא נתן הסכמה

שקטה לזה, בפרט שהכיר את אבא. כעבור מספר חודשים עזב ציגנסקי את המטבח, איני יודעת את הסיבה, ובמקומו באה אישה בשם שְׁמִיטְנֶסְקָה, שהיתה בעבר מורה ללטינית בגימנסיה היהודית בעיר. היא היתה אישה תרבותית, אבל מכשפה לא קטנה. כשנודע לה שאימא לוקחת קצת אוכל החוצה, היא פיטרה אותה. זאת היתה מכה קשה עבורנו, בעיקר לאימא, שנשארה כמעט בלי אמצעים. בדיעבד נראה לי שהגורל חסך ממנה מוות מרעב, שזה יותר גרוע ממות מגז הפועל מהר. בהתחלה אימא לא סיפרה לי על הפיטורין, כי היא לא רצתה לצער אותי. היא היתה אימא מאוד אוהבת ומסורה. היא תמיד רצתה לחסוך מאיתנו כל אי-נעימות ונראה לי, שלפעמים אפילו הגזימה בזה. רחל בקר הכירה אותה כשבאה פעם לבקר אותי בקיבוץ.

וכך אימא נשארה בלי עבודה ואני הרגשתי אשמה שזה קרה בגללי. היו לה עוד אי אלה דברים למכירה, אבל אנשים היו מנצלים את המצוקה של אחרים והיו משלמים פרטות. לא רציתי שהיא תמסור דברים בעד כלום והחלטתי לוותר על ארוחת הצהריים שלי בקיבוץ ולתת אותה לה. לא רציתי גם שידעו בקיבוץ על כך. בעת חלוקת הארוחה הייתי שמה אותה בצד, בתרוץ שאוכל אותה אחר כך. כשכולם היו מתפזרים הייתי לוקחת את המרק ואת פרוסת הלחם ומביאה לאימא. למען האמת הייתי זקוקה לכוח רצון על אנושי בשביל לא להיכנע לרעב שלי. רק מי שהיה רעב יכול להבין את המאמץ, אבל אימא שלי היתה ראויה לזה. היתה לי גם בעייה להסתיר ממנה, שזאת היתה הארוחה שלי. הייתי צריכה לשכנע אותה שזאת ארוחה בשבילה, אחרת היא היתה עלולה לא לרצות אותה. סידור זה נמשך שבועיים שלושה בערך. יום אחד היא סיפרה לי שקיבלה מכתב מהדוד אלתר מאוֹזְרוֹב בו הוא כתב, שהם מסתדרים לא רע והוא מזמין אותה אליו ושיש בדעתה לנסוע. אני חושדת, שאימא הרגישה איך שהוא שאני משקרת לה בנוגע לארוחה ורצתה להקל עלי, כי תמיד היתה דאגתה נתונה קודם לנו, לילדים. אחרי המלחמה התברר לי מדברי הדוד שנשאר בחיים, שאימא היתה זו שפנתה אליו בבקשת עזרה ואז הוא הציע שתבוא אליו ולמשפחתו. המעניין הוא, שגם תמר, האחראית על המטבח בקיבוץ, חשדה שאני לא אוכלת את ארוחת הצהריים, אבל כשראתה שאני מסתירה את זה היא שתקה, רק

כשראתה אותי שוב אוכלת, היא העלתה את הנושא. כשסיפרתי לה את האמת, היא כעסה עלי על שלא פניתי לעזרתה. כנראה שהגאוזה עצרה בעדי. אגב, עד כמה שידוע לי, המטבח של יוצאי ולוצ'ק נסגר בין כה אחר זמן לא רב.

חודש-חודשיים בערך לפני סגירת הגטו (את התאריך המדויק איני זוכרת) אימא עזבה את ורשה. נפרדנו תוך אמונה שזה רק זמני. מי חשב שיותר לא נתראה. הספקתי לקבל שתי גלויות ממנה: אחת, בה היא הודיעה לי, שהגיעה בשלום לדוד בלי להזכיר במה נסעה ואיך והגלויה השנייה - אחרי שכתבתי לה, שישנה אפשרות לנסוע לארץ-ישראל ואני חושבת להירשם. בגלויה זאת היא השביעה אותי לא לעשות כן, משום שהיא שמעה, שמוציאים להורג את כל אלה שנרשמו. היא כתבה את זה בצורה מוסווית. יותר מאוחר התברר שכל הדיבורים על עלייה היו סתם בדיות. אחרי הגלויה השנייה הקשר בינינו נותק. בינתיים סגרו את הגטו בנובמבר 1940 והמצב בוורשה נעשה עוד יותר חמור. במשך שנת 1941 מתו בגטו 43,000 איש מרעב ומגיפות.

בקיבוץ, עד כמה שזכור לי, החיים לא השתנו, רק שלקשרים ולשליחים היה יותר קשה להיכנס לגטו. הקשרים היו חברים, שהיה להם מראה "ארי" והם היו נוסעים מעיר לעיר ומגטו לגטו, אוספים אינפורמציה על הנעשה בכל מקום ומביאים את הידיעות לוורשה להנהגה הראשית. יום אחד הופיעה טוסייה וסיפרה לנו סיפור מסמר שער על יהודים שהגרמנים מובילים אותם במכוניות משא אטומות ומרעילים אותם בתוכם בגז הפליטה של מנעני המכוניות. קיבלתי הלם. קשה היה לי להאמין בסיפור הזה. יצאתי החוצה למרות קיום האסיפה שוטטתי ברחובות בלי יכולת להרגע. כל הזמן התרוצצו בראשי תמונות של אנשים מורעלים ושאלות למה? מה עשינו להם, לגרמנים הארורים האלה?

פרק ג': ז'ארקי

החוזה בז'ארקי

החוזה הנדונה היתה ממוקמת ליד העיירה הקטנה ז'ארקי. זאת היתה חווה מוזנחת של יהודי, שאדמתה הופקעה ונמסרה ע"י השלטון הגרמני לחברה גרמנית. במאמצים רבים עלה בידי צבי בֶּרְנֶס מז'ארקי, פעיל "השומר-הצעיר", להשיג רשיון לעבד אדמה זו. היו מאמצים מצד ההנהגה בוורשה, ובעיקר של טוסייה ויוסף קפלן שהתעסקו בזה, לקבל בחזרה גם את החווה בצינסטוחוב, ששימשה לפני המלחמה כחוות הכשרה לחבר "השומר-הצעיר" לפני עלותם ארצה, אבל העלו חרס בידם. ההנהגה שאפה להוציא מה שיותר חניכים מוורשה: א) כדי להיטיב את תנאי חייהם וב) כדי לשחרר מקום בקיבוץ בנֶלְבְּקי לחברים אחרים. הדאגה של חברי ההנהגה לחניכיהם ראויה להערכה ולהערצה.

באביב 1941 החלו צבי בתדיס, יוסף קפלן, ואני חושבת, גם טוסייה להעביר את החברים מקיבוץ "מעפילים" בוורשה לז'ארקי. הדבר לא היה פשוט. אסור היה ליהודים להימצא מחוץ לגטו, אסור היה לנסוע ברכבת ונוסף לכך היציאה מגטו סגור בחומה גבוהה שהקיפה אותו, היתה כרוכה בהרבה סכנות. חלק מהחברים שהיה להם מראה לא יהודי טיפוסי, יצאו כנראה דרך השער עם קבוצות עבודה ובהיותם מחוץ לגטו היו עוזבים את הקבוצה בזהירות מירבית, שאף אחד לא יראה אותם. היה פחד שהפולנים יזהו אותם וימסרו אותם לגרמנים. רחל טרצביצקי - בקר, לדוגמה, יצאה כפולניה עם טוסייה. איני יודעת בוודאות איך יצאו חברים בלי המראה הגויי, אני משערת שהרוב יצאו כמוני דרך חור בחומה עם יוסף קפלן, שהיה לו רשיון לנסוע ברכבת עם מלווה, אבל רשיון זה לא היה בר תוקף להימצא מחוץ לגטו. זה נשמע לא הגיוני, אבל זאת האמת.

יום יציאתי לחווה היה בקיץ 1941. יוסף קפלן ואנוכי יצאנו דרך חור בחומה בחזוב שְׁיֵנָה, שלפי דבריו של אריה גוטקינד, חבר הקיבוץ, הוא היה הכי קרוב לתחנת הרכבת. אגב, החורים בחומה היו פרי עבודתם של מכריחים, שהיו דרכם מכניסים

סחורות לגטו. בצאתנו מהגטו שמנו את המעילים על הזרע שעליו היה הסרט עם המגן-דוד כדי להסתיר אותו. אמנם המראה של שנינו היה יהודי, בעיקר של יוסף, אבל הגרמנים לא היו מזהים יהודים באופן מיוחד. הבעייה היתה המלשינים הפולנים. לא הספקנו להתרחק הרבה מהחומה כשפתאום הופיע נער פולני בערך בגיל 13-14, התקרב אלינו באמרו: "יהודים, אתם יהודים", אני חיכתה להודות שנבהלתי מאוד. הלב שלי כמעט קפץ החוצה. כבר ראיתי את עצמנו בגסטפו. יוסף הרגיע אותי: "אל תפחד, הוא רוצה רק כסף". התברר לי, שהיו פולנים שהיו מתחבאים לא רחוק מהחומה וכאשר היו רואים שמישהו יוצא דרך החור היו נטפלים אליו בדרשת כסף. כנראה, שליוסף היה כבר נסיון בזה, הוא נתן לנער 5 זלוטי והנער הסתלק ואנחנו המשכנו לכיוון הרכבת. אינני יודעת כמה זמן הלכנו, אבל זה היה נראה לי כנצח. כל אדם, פולני או גרמני, שהיה עובר על ידנו, היה גורם לי דפיקות לב חזקות. למזלנו הגענו בשלום לתחנת הרכבת, שם כבר היינו לגלים. כדי להקטין את הסכנה של זהו, היו נסיעות אלו מתבצעות בשעות אחר הצהריים המאוחרות. הרכבת הביאה אותנו לתחנה קטנה לפני צינסטוחוב, שהיא לא רחוקה מז'ארקי ומשם לקח אותנו חבר בעגלה וסוס לחווה.

כשהגעתי לחווה, כאילו הגעתי לפלֶנְטָה אחרת. לא ראו שם גרמנים והנוף והחופש גרמו לי לאשרר כל יתואר. חשתי כאילו אני נמצאת בגן-עדן: שדות התבואה הצהובים, עצי הפר, גן הירק והאוויר הצח. הייתי כחולמת, כמו שיכורה, רצתי בשדה עם חברתי לילקה וממש השתוללנו מרוב אשר. זה היה כל כך שונה מגטו ורשה! את מראה הבית שבו גרנו איני זוכרת וגם לא את האוכל שאכלנו, אבל אני כן זוכרת את גן-הירק בו עבדתי ואת האיסוף של תפוחי-האדמה שבוצע בסתיו המאוחר, את הידיים הקרות שלי בזמן הוצאתם מהאדמה. החווה שהיתה מבודדת במקצת שימשה גם מקלט ומחבוא בעת הצורך וגם מקום מפגש של ראשי התנועה ושל הקשריות. בגמר עונת החקלאות נאלצנו רובנו לעזוב את המקום מתוך חוסר עבודה. רק 4 אנשים נשארו לזמן מסויים לשמור על החווה. אנחנו עברנו לצינסטוחוב לקיבוץ ברחוב פֶּרֶק יוֹסֶלְבִּיץ' מס' 1. באיזו צורה התבצעה ההעברה איני זוכרת. יש להניח, שגם הפעם בעגלה וסוס.

פרק ד': צ'נסטוחוב

החיים בגטו

צ'נסטוחוב היא עיר תעשייה בדרום-מרכז פולין. היא מפורסמת בעיקר בגלל הכנסייה "יסנה ג'והה" בה נמצאת תמונה עתיקה של "המדונה השחורה", שלפי המסורת הנוצרית היא חוללה נסים ועד היום עולים אליה לרגל עשרות אלפי מאמינים מכל רחבי פולין. לפני פרוץ המלחמה ב-1939 היו בצ'נסטוחוב 28,000 יהודים בקירוב, שהיוו 20% בערך מכלל האוכלוסיה. יהודים התפרנסו ממסחר, תעשייה ומלאכה.

אחרי הימים הנאושרים בז'אנרקי, שנמשכו רק מספר חודשים, הגעתי בסוף 1941 לצ'נסטוחוב. היה כבר גטו ליהודים בעיר. הוא הוקם ב-9 באפריל 1941. הגטו לא היה מגודר, משום שהיה ממוקם באמצע העיר והפולנים היו עוברים דרכו מצד אחד של העיר לצדו השני, אבל ליהודים היה אסור לצאת ממנו. ברחובות הכניסה לגטו מהצד הפולני היו שלטים ובהם היה כתוב: "גלל מחלות מדבקות הכניסה אסורה" ומהצד היהודי היה כתוב: "העוזב את הגטו - דינו מוות". למרות השלטים היו הפולנים נכבדים ועוברים דרך הגטו וזה איפשר להשיג מהם מזון תמורת כסף או תמורת בגדים וחפצים שונים. אמנם היה מותר לפולנים לעבור דרך הגטו, אבל היה אסור להם להתעכב או להיכנס לחנות או לבית של יהודים. מיקום זה של הגטו הקל בהרכה על היהודים ואי אפשר בשום אופן להשוות אותו עם גטו ורשה. אמנם גם פה היה רעב ועוני, גם פה היו גזירות כמו בכל הערים האחרות וגם פה היו חוטפים אנשים לעבודות כפייה וגם פה היו רציחות. אבל פה כל האווירה היתה אחרת, יותר שקטה. אנשים עוד האמינו, שרוב האוכלוסיה היהודית לא תיפגע. זה היה גטו מיוחד במינו, מאוכלס ב-50-60 אלף יהודים, בהם יהודי צ'נסטוחוב והסביבה וגם כאלה שהגרמנים גרשו מעיירות קטנות וגם כאלה, שבאו ביוזמתם הם, משום שחשבו שבצי עוד אפשר לחיות.

בקיבוץ בצינסטווחוב

כשאני הגעתי לצי גם כן התרשמתי שפה המצב לא כל כך רע, שהאנשים כאן יותר שלווים. גם הרחובות היו יפים ונקיים. בקיבוץ ברחוב יוסלביץ היינו 12-14 חברים. הדירה שגרתו בה היתה למעשה מחסן משופץ עם מחיצות, כך שהיו בו 3 חדרים, אם אפשר לקרוא להם כך: חדר שינה לבנים, חדר שינה לבנות ומטבח וחדר אוכל ביחד. התנאים לא היו קלים. לא היו מים זורמים והיה צריך להביא אותם מהחצר. נדמה לי שהיינו מתרחצים בגיגית ואולי גם היינו הולכים לבית מרחץ ציבורי. איני זוכרת איפה היו השרותים. הבחורים עבדו קשה מאוד ב"אוסטבאן" בהחלפת ארנים במסילת הברזל. אריה גוטקינד מספר, שהיו קמים ב-4:30 בבוקר בשביל להגיע לרכבת של 5:00 שהיתה לוקחת אותם לרודניקי, שם היו עובדים עד חושך ונאלצים לחכות בקור כמה שעות לרכבת שהיתה מביאה אותם חזרה לצי. הם היו מגיעים מאוחר, קפואים מקור לקיבוץ וזה גרם לחיטכים עם המדריכה שלנו מרים היינסדורף מוורשה. הם טענו, שהיא לא משתדלת לסדר להם עבודה יותר קלה ובסוף סילקו אותה. לפנות היו חיים יותר קלים. רוב הזמן הן לא עבדו בחוץ אלא בעבודות בית. אני עבדתי תקופה מסויימת מחוץ לגטו בבית חרזשת, שם תפרנו סינורים מסוג מסויים של נייר. שם פגשתי גם את אוטה, לימים גראייק. זאת היתה עבודה לא קשה במיוחד, בלי שומרים גרמנים ובלי לחץ. מקום שני שעבדתי בו, גם כן מחוץ לגטו, היה בחצר וגינה של בית ספר גרמני. היינו קבוצה של 20 בנות וביניהן גם לילקה חברתי. היה עלינו לתלוש עשבים שוטים מהמדרכות ומהרשאים ליד בית הספר. בבוקר היינו מקבלים כלי עבודה מפולני די מבוגר שהיה האחראי עלינו. עבודה זאת דרשה קצת יותר מאמץ, אבל גם כן בלי לחץ ובלי שומרים גרמנים. לילקה ואני היינו לעתים קרובות, אחרי שקיבלנו את כלי העבודה, מסתלקות אל בין השיחים ושוכבות שם לפעמים עד סוף היום ומדברות, ומדברות וחולמות על היום בו נזכה לחזות במפלת הנאצים, חלום שלגבי לילקה נשאר בגדר חלום. ברוב המקרים היינו שוכבות שם עד הצהריים ולפעמים גם תופסות תנומה. היה רצוי שהשומר, שבא מפעם לפעם לבדוק מה אנו עושות, יראה אותנו.

היתה גם סכנה שאיזה גרמני יכול היה להופיע פתאום לביקור בבית הספר ולתפוס אותנו בין השיחים. זה כבר היה יכול להיגמר לא טוב. משום מה לקחנו את הסיכון, שהיום אינני יכולה להבין את זה. כעבור חודש ואלי יותר הודיעו לנו, שאין להם צורך בקבוצה כה גדולה ומספיק להם חצי מהבנות. הפולני בא לבחור את הבנות שישאר, ולא להאמין, בין עשר הבנות שאמורות היו להישאר היו גם לילקה ואני. הבנות קצת קינאו וייחסו את בחירתי לחיוך שלי. אנחנו מאוד שמחנו שנשארו, אבל להסתלק מהקבוצה כבר אי אפשר היה. כעבור שבועיים גמרנו את העבודה וגם בנו כבר לא היה צורך. היה לנו טוב שם והצטערנו שזה נגמר.

חזרנו שוב לעבודה ביתית ולתורתנויות. המצב בקיבוץ היה לא קל: מעט אוכל והרבה קור. אבל למרות זאת היו לנו תמיד מבקרים רבים לא רק מ"השומר-הצעיר" אלא גם מתנועות נוער אחרות. ביניהם היה גם נַצֶק שמולכין' (אחיה של הלינה) והחבר שלו מוטק ריזמן, שניהם מ"הנוער הציוני". גם פולה רפופרט (לובלינג כעת) היתה בין המבקרות והיא מספרת שהיתה מפעם לפעם מביאה לקיבוץ פחם להסקה ודלי עם תפוחי-אדמה וגם היתה מזמינה לעתים חברות לארוחה בביתה. בשלב זה, עד "האקציה" בספטמבר 1942 החיים התנהלו בשקט יחסי ונדמה לי שעוד היו חנויות בבעלות יהודית. רוב המשפחות בגטו עוד היו שלמות ופולה גרה עם הוריה ומצבם היה טוב.

החברות עם יוסף קנטור

יום אחד כשחזרתי הביתה לקיבוץ, ראיתי את הבנות יושבות במעגל ומשוחחות בעליונות עם בחור שלא הכרתי. הצטרפתי למעגל והוא העביר את תשומת לבו אלי. בו ברגע התאהבתי בו. אני לא יודעת כדיוק למה, אולי בגלל השוככות שלו, אולי בגלל צחוקו הכובש, שהיה מגלה שיניים יפות במיוחד - היה קליק וזהו. אף פעם לפני כן לא הרגשתי רגש כזה. זה היה יוסף קנטור שטלם קראו לו יוסף. הוא היה בחור בגובה בינוני, חוסס ומלא חיים, בארבע שנים יותר מבוגר ממני. הוא התחיל לבוא לקיבוץ ומפעם לפעם היינו יוצאים לטייל או לבית קפה, שהיה, אם איני טועה, בבית פרטי.

התברר לי שהוא וחברתו מלה נפרדו זמן קצר לפני בואי לצי. הם היו ביחד באותו גודד ב"השומר-הצעיר" ונשאר יודים. יוסק ואני היינו לפעמים מבקרים אותה. היא היתה בחורה יפה מאוד וסימפטית. היא היתה בת יחידה להורים די מבוגרים והיתה עוזרת להם בפרנסה. אף פעם לא שאלתי למה נפרדו.

את "סדר" הפסח ב-2 באפריל 1942 עשיתי בביתו עם הוריו ואחיו דוד. ההורים שלו היו מסורתיים וה"סדר" התנהל כהלכתו. אני די התרגשתי, כבר לא הייתי רגילה לראות משפחה שלמה. לי כבר שנתיים וחצי לא היתה משפחה. הפגישות שלנו נעשו יותר תכופות ונהיינו חברים. קרה פעם אחת שהוא לא הופיע כמה ימים ואני לא ידעתי מה לחשוב ואז נודע לי שהוא עצור בגסטפו. הייתי בטוחה שיותר לא נתראה, אבל קרה נס והוא שוחרר. אינני יודעת בדיוק למה נאסר, אבל מתוך דבריו הבנתי, שהוא עשה משהו בשביל ה"יודנרט" ואיים עליהם, שהוא לא ישתוק אם לא יוציאו אותו מהגסטפו.

יום אחד, לפי הערכתי זה היה ביוני-יולי 1942, הופיעו אצלנו טוסייה אלטמן ואריה וילנר (נדמה לי שכל אחד בנפרד) וסיפרו שמובילים יהודים למקום בלתי ידוע בקרונות משא סגורים, בצפיפות איומה, בחוסר מים ובתנאים סניטריים נוראים ושהרבה אנשים וילדים מתים שם בגלל הזמן הרב ששוהים בתנאים אלה. הם גם סיפרו על השמדה שיטתית של יהודים במחנות מוות. הייתי המומה, ושוב לא נתפס בתודעתי שבני אדם מסוגלים לבצע מעשה זועה כאלה. ראיתי בדמיוני את המסכנים הסגורים, הנחנקים, הנוסעים למוות. החלטתי אז, שאני לקרונות לא אכנס, מוטב שיירו בי במקום. באותה אסיפה, כמדומני, דיבר אריה וילנר על הצורך להקים מחתרת נגד הגרמנים. למעשה נהפך הקיבוץ גם לנקודת מפגש בין השליחים מוורשה ומערים אחרות והיה לבסיס האיזורי של הארגון היהודי הלוחם. השליחים ניסו לשכנע את אנשי ה"יודנרט" לספר ליהודים את האמת על הזוועות המתחוללות, כדי שלא יחיו באשליות, אבל הם סרבו. הם עדיין האמינו שבצי לא יהיו אקציות, שבצי ישנם הרבה בתי חרושת לנשק והגרמנים יהיו זקוקים לעובדים היהודים. גם טיבו המיוחד של הגטו תמך, כביכול, בנימוקים שלהם.

האקציה הגדולה

ב-22 בספטמבר 1942, למחרת יום הכיפורים, לפנות בוקר נכנסו לגטו קבוצות של אוקראינים שפעלו בשורות הגרמנים וז'נדרמים גרמנים. הם נעצרו ליד כל בית בהשאינם בכל מקום זקיף אחד או שניים. אחריהם הגיעו אנשי גסטפו וסיס. בשעה 5:00 נשמעו יריות ושאות של הגרמנים. הבנו שהגיע הדבר שפחדנו ממנו, "האקציה" (סלקציה) לגירוש רוב היהודים למחנות השמדה. הגרמנים ציוו על היהודים לצאת מבתיהם לפי רחובות, להסתדר בשורות ולהתקדם לכיכר השוק (הרֶיֶנְצֶיק). מפקד ה"אקציה", דְּגֶנְהֶרְט ניצב שם עם מקל ביד, התבונן בעוברים לפניו ומיין את הבאים: ימינה - שמאלה. עזרו על ידו אנשי הסיס והאוקראינים. השוטרים היהודים שמרו על הסדר בשורות. בקיבוץ השתרר מתח עצום. על התנגדות לא היה מה לדבר, ההתארגנות רק התחילה ולמעשה לא היה ברשותנו עד לאותו יום אפילו אקדח אחד. גם לא ידענו בדיוק מה המצב בחוץ. שמענו צעקות, שמענו פקודות, אבל אנחנו עוד היינו סגורים בדירה. יותר מאוחר התברר לנו, שהיו 5 אקציות. כל אקציה (סלקציה) נערכה ברחובות מסומנים מראש. בין אקציה לאקציה היתה הפסקה של כמה ימים וכל פעם קיווינו שהנה ניצלנו, שהעניין נגמר. סך הכל נמשך המיון (הסלקציה) הזה בין שבועיים לשלוש.

הנה יום אחד הגיע התור של הרחוב שלנו להתייצב למיון. קמנו בבוקר השכם, התלבשנו במיטב בגדינו כדי להראות טוב. אני זוכרת שלבשתי חצאית כחולה כהה עם חולצה לבנה ועל זה חולצת טרנינג, כשהצווארון של החולצה הלבנה על צווארון הטרנינג. המתח היה רב וכמעט שלא דיברנו בינינו. כל אחד היה שקוע במחשבותיו, מה מחכה לו שם למטה, חיים או מוות? למרות שידענו שגם לאלה שנשארים בחיים, זאת רק דחייה, כי מטרת הנאצים היא להרוג את כל היהודים. בכל זאת התפללנו לחיים, אפילו שזאת רק דחייה. רצינו להאמין שכל זמן שאתה חי יש תקווה, ואנחנו כל כך רצינו לחיותו פתאום ניגשת אלי ציפורקה היינסדורף ואומרת בעצב: "את לא צריכה לפחד, את תעברי את המיון ועל עצמה "אני לא אעבור". "למה את אומרת כך,

מאין לך? - אומרים שאת הצעירים מעבירים, אני מנסה לעודד אותה ואת עצמי, אבל היא בשלה: "אני מרגישה כך". הנה באה הפקודה לצאת לרחוב. בלב דופק בחוזקה יצאנו (לא היתה לנו שום ברירה אחרת), הסתדרנו בשורות, 6 בשורה, כמדומני, והתחלנו להתקדם לקראת דגנהרט ועוזריו. פתאום שמעתי אחד השוטרים היהודים לוחש לקרובה שלו: "האקציה הפעם היא ממש רצחנית, הרבה יותר גרועה מהאקציות הקודמות (ואת היתה האקציה השלישית או הרביעית), רוב האנשים נשלחים לצד הגירוש (המוות). תגידי שאת תופרת או פרוזנית". בו במקום החלטתי שאני אניד שמקצועי פרוזנית, זה מקצוע יותר נדיר מתופרת. המשכנו להתקדם ואני רציתי לדעת איזה צד הוא הצד ממנו נשלחים לגירוש. ראיתי שלצד ימין נשלחים רוב האנשים, כולל ילדים וזקנים. הבנתי, שזהו הצד לגירוש למחנות המוות. החלטתי שאם ישלחו אותי לצד ימין אנסה לברוח, הלא הבטחתי לעצמי שלקרונות אני לא נכנסת. אמרתי לחברתי לילקה, שהיתה לידי: "בואי נלך אחורנית, כדי לא להיות בין משפחות עם ילדים וזקנים". בתחילה הצעתי לה שנברח לבית שעמד בקירבת מקום, אבל היא לא הסכימה באומרה שהבית ריק ובטח יחפשו שם. חשבתי שהיא צודקת בנוגע לבית, אבל לא ויתרתי על ההליכה אחורה עד שהגעתי לשורה בה היו רק בחורים צעירים ואני הבחורה היחידה. (יכולתי לעשות את זה משום שהשומרים בצדדים היו שוטרים יהודים). רציתי שהגרמנים יראו אותי, שתהיה לי אפשרות להגיד, שאני פרוזנית. באופן כללי, חוץ מבחורים צעירים, הם לא היו עוצרים את האנשים, אפילו לא מסתכלים עליהם. דגנהרט היה רק מכוון אותם עם מקלו ימינה. כשהגענו לפניו, השורה נעצרה והוא החל לשאול את הבחורים למקצועותיהם. אני לא חיכיתי שישאל אותי, מפחד שלא ישאל בכלל וישלח אותי ישר ימינה. בלב דופק התקרבותי ואמרתי שאני פרוזנית. אמש הסיס, שעמד לידו אמר: "לא צריך". הבחורים התחילו לרוץ שמאלה ואני נשארתי כמה שניות במקום אובדת עצות. מכיוון שאסור היה לעמוד, עשיתי כמה צעדים לצד ימין וחשבתי איך לברוח ואז קרה לי נס. דגנהרט קרא לי חזרה באומר לאיש הסיס: "אולי בכל זאת נצטרך אותה" ושלח אותי שמאלה. בעצם, המילה נס לא מספיקה בשביל לתאר את מה שקרה לי. זה היה פלא מעל להבנתי. אני מאמינה שהיתה בזאת

יד ההשגחה. אחרת איך אפשר להסביר שדגנהרט, ראש הזינדרמים והממונה על הגטו, רוצח, ששלח אנשים למוות רק בתנועת מקל, שלא היה איכפת לא מאף אחר, שרצח וירה בגברים, נשים וילדים בלי להניד עפעף - האיש הזה קרה לי בחזרה...למה? מה קרה לו באותו רגע גורלי בשבילי? השוטר היהודי, שראה את "המחזה" האץ בי "רוצי מהר, שהוא לא יתחרטו". כך ניצלתי בשלב זה, אבל, לצערי, אף אחת מבנות הקיבוץ, כולל לילקה, לא עברו את ה"אקציה", חוץ משרה ורמוט, שהיתה במקרה ברחוב אחר. גם יוסק קנטור ורוב הבנים מהקיבוץ נשארו, אבל על זה נודע לי יותר מאוחר. מתוך 55-60 אלף יהודים (המספר על פי קראוזה, שעבד ב"ארבייטס אמט") שהיו בגטו הגדול עד היום המר והנמהר, נשארו 5,000 יהודים לגליים ועוד 2,000 בערך בלתי לגליים. כל האחרים נשלחו למוות בטרבלינקה. את הנשארים ואני בתוכם העבירו הגרמנים לאולמי ביהח"ר "מטלורגיה" בעיר. שם החזיקו אותנו כמה ימים, עד שעובדים יהודים הוציאו את כל הדברים מהבתים ברחובות שיתעדו לגטו חדש או כפי שקראנו לו הגטו הקטן. מ"מטלורגיה" העבירו אותנו לגטו הקטן, אבל לא לפני "סלקציה" נוספת. אנשים מבוגרים וילדים, שהצליחו איך שהוא לעבור את המיון הקודם, הוצאו ונשלחו לבלוי שוב. גם מבין האנשים הבלתי לגליים, לפי הגדרת הגרמנים, שהצליחו להסתתר בכל מיני מחבואים ובבונקרים, איתר דגנהרט את רובם, חלק מהם הרג במקום ואת היתר שלח לרדומסק ומשם למחנה המוות טרבלינקה.

הגטו הקטן

הגטו הקטן הוקם בכמה רחובות ישנים, צרים ומלוכלכים. הוא הוקף בגדרות תייל ושמרו עליו זינדרמים גרמנים בסיעת שוטרים פולנים ויהודים. במקום אחר בגדר, ליד "הרִינְצִיק" (השוק הקטן) היה שער דרכו היו יוצאים תושבי הגטו לעבודה. לפי צו הגרמנים התארגן "יודנרט", שהיה אחראי על החיים בגטו. היה בגטו מטבח וגם מכבסה, שאנשי הגטו היו מוסרים שם את הכביסה שלהם. אנחנו, חברי הקיבוץ של "השומר-הצעיר", התמקמנו בדירה ברחוב נְדִינְצִינָה מספר 71, שדרך החצר אפשר היה

לעבור לרחוב גִּתְצִיִּרְסָקָה. באותו בית, בדירה אחרת, התמקמו חברי "גורדוניה" ו"דרור". שם גם היכרתי את יהודה צימרמן, שאספר עליו בהמשך. בגטו נפגשתי שוב עם חברת הקיבוץ שרה ורמוט הוורשאית, תם יוסק קנטור חברי. הפגישות היו מאוד מרגשות, משום שלא ידענו מה עלה בגורלו של כל אחד מאיתנו. יוסק התגורר בדירה יחד עם אחיו דוד תם חבר של דוד ברח' נדז'צ'ינה 88. היינו נפגשים כמעט כל יום.

בגטו הקטן היה כל אחד חייב לעבוד וכרגיל תוך איום בעונש מוות למשתמטים. ב-6:00 בבוקר היו קבוצות של אנשים יוצאים מהגטו לכל מיני מקומות עבודה, בעיקר לבתי החרושת לנשק, כמו "האסאג", "רקוב" ואחרים, מלווים בשומרים גרמנים מזויינים, שלא פעם היו "מחלקים" קצת מכות. אני עבדתי בקבוצה, שהיתה יוצאת לגטו הגדול לשעבר, שרוקן מתושביו, והייתי אוספת וממיינת את הדברים שנשארו בדירות הריקות. כל עובד היה מקבל כרטיס מזון לאותו יום. איני זוכרת מה קיבלו תמורתו. כשהיינו חוזרים הביתה, היו הגרמנים עורכים מפעם לפעם חיפוש אצל החוזרים לבדוק אם מישהו לא לקח איזה דבר. ואי ואבוי לאיש שמצאו אצלו משהו. במקרה הטוב היה מקבל מכות ובמקרה הגרוע היו יורים בו במקום, ובכל זאת היו אנשים שהיו מסתכנים ולא אחד שילם על כך בחייו. הכניסה חזרה לגטו היתה מורטת עצבים. אני אף פעם לא לקחתי דבר, אפילו לא עיפרון, ובכל זאת חששתי, כי אף פעם אי אפשר היה לדעת מה קורה ליד השער. האנשים שעבדו בתוך הגטו, כמו במטבח הכללי, במכבסה או בכל עבודה אחרת דרשה, היו מקבלים רשיונות מיוחדים לשהייה בגטו ביום. גם האנשים שעבדו במשמרת לילה קיבלו רשיונות כאלה. מבחינה תזונתית, עד כמה שזכור לי, המצב לא היה רע. אולי לא כולם אכלו לשובע, אבל אף אחד לא מת מרעב. אני חושבת, ש"הגניבות" מהגטו הגדול עזרו למספר אנשים להתפרנס.

את המצב המדויק בקיבוץ אינני זוכרת. אני רק יודעת, שהיה לנו מטבח משלנו וצ'סייה בורקובסקה-ניסקי היתה אחראית על המשק. רוב האנשים עבדו וגם הגוינט עזר. בקיבוץ היתה פעילות חברתית וגם מחתרתית למרות העוצר מ-8:00 בערב. הבעייה היו האקציות הבלתי צפויות והמפחידות. לפתע היו הגרמנים נכנסים לגטו,

תופסים אנשים מהרחוב ומהבתים ושולחים אותם על פי רוב לטרבלינקה. אחד מהבחורים האלה, שנשלחו לטרבלינקה, הצליח לברוח משם וחזר לגטו היה מנדל פִּישְׁלֵבִיץ'. הוא גם היה לאחר מכן בין הראשונים שגילו התנגדות לגרמנים. אספר עליו יותר מאוחר והסיפור קשור גם בי.

יום אחד אספו הגרמנים את כל האינטליגנציה עם משפחותיהם ואמרו להם שהם נוסעים לארץ-ישראל. במקום זה לקחו אותם לבית הקברות היהודי והרגו שם את כולם. כדאי להזכיר, שדגנהרט הנ"ל היה אחראי לכל המעשים האלה. אף פעם לא ידענו לא רק מה ילד היום, אלא גם-השעה הבאה. למרות זאת החזקנו מעמד ולא נכבענו לייאוש. להפך, השתרלנו לחיות, לאהוב ולשמוח בהפסקות של רגיעה, אבל יחד עם זה גם לראות את המציאות ולחפש דרכים להישרד ואם זה בלתי אפשרי, אז ללחום בגרמנים, להתארגן נגדם, למרות שידענו שהקרוב הוא אבוד מראש.

במחתרת

על הצורך להתארגן ולהתנגד כבר דובר בגטו הגדול בשיחה עם אריה וילנר (יורק). כפי שסופר לעיל, אבל לכלל מעשה זה לא הגיע בגלל האירועים שהתרחשו לאחר מכן וכאשר עם חיסול הגטו הגדול נשלחו גם חברים שלנו לטרבלינקה. הדחיפה הסופית להקמת המחתרת היו הסיפורים של אנשים, בעיקר של פישלביץ', שברחו משם. הם סיפרו על הרצח של כל יהודי צ'נסטוחוב בתאי הגזים. זה כבר לא השאיר כל ספק לגבי כוונות הגרמנים. הראשונים שהתחילו להתארגן, בעידוד השליחים מוורשה, היה הקיבוץ של "השומר-הצעיר" והריכוזים של "גורדוניה" ו"דרזר". יותר מאוחר הצטרפו קבוצת "66", שאת שמם קיבלו משום שגרו בקולקטיב ברח' נרז'צ'נה 66. אחר כך הצטרפו עוד קבוצות ובודדים, בעיקר נוער שהיה קשור עם תנועות. כולם התארגנו תחת גג אחד שנקרא ZOB בפולנית: *Zydowska Organizacja Bojowa*, בעברית: ארגון יהודי לוחם (איל). ההרכב הראשון של המפקדה היה: בולק גבירצמן ויהודה גליקשטיין מ"השומר-הצעיר", רבקה גלנץ מ"דרזר" שהיתה מקשרת בין ה"איל" בוורשה עם ערים

אחרות, מייטק פרלגר מקבוצת "66", שתפקידו היה רכישת נשק וסומק אברמוביץ' מהקומוניסטים, שתפקידו היה לדאוג לקשר עם המחתרת הפולנית. כמפקד נבחר מויטק זילברברג, יליד קליש, שהיה יותר מבוגר מאיתנו והיה לו נסיון צבאי כחייל לשעבר בצבא הפולני. הוא היה גם אדם רציני ובעל כשר ארגוני. יותר מאוחר צורפו להנהגה גם פישלביץ' וצבי (נצק) וינצ'יק, שהיה פעיל בהכנת חומרי הנפץ והרימונים ויוסק חברי, שהיה ממונה על האדמיניסטרציה של הארגון. הוא היה אחראי על איסוף כספים מאנשים עשירים למטרת קניית נשק וגם אחראי על בניית הבונקרים (שכ-100 איש עבדו בזה) וגם על המנהרות שהובילו מהגטו הקטן לצד "הארז".

לראשונה התעוררה השאלה כיצד להגשים את רעיון ההתגוננות למעשה. ההתלבטויות העיקריות היו סביב השאלות, האם הנאבק צריך להיות רק בגטו או גם ביערות, שחברים יצאו לשם. ההחלטה הסופית היתה: התגוננות אקטיבית בגטו במקרה של אקציה, פעולות חבלה מחוץ לגטו ויציאה ליערות לפעולות פרטיזניות. כדי לממש מטרת אלה היה דרוש נשק והרבה נשק וזה עלה הרבה כסף. את הכסף הישגנו מאנשים עשירים בשכונת ואם מישהו לא השתכנע, היו לוקחים אותו למרתף ומחזיקים אותו שם עד שהמשפחה הסכימה לשלם. היו אנשים עם מראה פולני, שתפקידם היה לקנות נשק מחוץ לגטו. זאת היתה משימה קשה מאוד. הפולנים לא רצו למכור ואם כבר הסכימו, דרשו הון תועפות ולא פעם רימו את אנשינו או שהלשינו עליהם לגרמנים.

האקציה ב-4 בינואר 1943

ב-4 בינואר בבוקר, כשהפעילות המחתרית היתה עדיין בראשית צעדיה, הוקף הגטו ותושביו הוכרחו להתאסף בכיכר "השוק הקטן" (רינצ'יק), שהיה ליד הגדר מחוץ לגטו. אקציה זאת באה בהפתעה, כאשר רוב חברי המחתרת היו בעבודה מחוץ לגטו. בערך 12-15 איש, ואני בתוכם, שנשארו בגטו, התאספנו בעליית גג בבית מסויים והחלטנו שכפעולת התנגדות ראשונה לא נצא לכיכר. אבל לאחר דיון נוסף הוחלט,

שאינ טעם לשבת במקום ולחכות שהגרמנים יבואו ויהרגו את כולנו, אלא לצאת ולהרוג את העומדים בראש המיון. האמת היא, שרק למנדל פישלביץ' היה אקדח ולפיינר איזו (פאיה) היה סכין ולכמה מהבנות היו מכשירי פריצה. יצאנו מעליית הגג במטרה ללכת לכיכר השוק, אבל רחובות הגטו כבר היו ריקים מאדם ורק הגרמנים הסתובבו בו. כשהם ראו אותנו, מייד הפנו אותנו למשלוח, כנראה לטרבלינקה, כעונש שלא התייצבנו בזמן. עמדתי בשורה והפחד השתלט עלי בחושבי על הקרונות ותאי הגזים והחלטתי שאני בורחת. יותר טוב שיירו בי במקום. באותו רגע הוציא פישלביץ' את אקדחו וירה בקצין הגרמני, אבל לרע המזל, האקדח לא ירה, הוא היה פגום. הוא לא איבד את עשתונותיו והתנפל על הגרמני והפילו ארצה. גם פיינר התנפל על קצין אחר בסכין ופצע אותו. שניהם נורו מיד. נוצרה מהומה, הגרמנים לא ידעו מה קורה, נבהלו. אני לא חשבתי הרבה, ניצלתי את המהומה וברחתי מהכיכר.

איך ניצלתי פעם שנייה

אני כותבת ברחתי, אבל לאן הולכים? איני מכירה את הסביבה וגם לא משהו שיכולתי ללכת אליו. בקירבת מקום ראיתי בית חצי הרס ונכנסתי אליו. הבית היה ריק ובסולם שעמד בקומת הקרקע עליתי לקומה השנייה. את הסולם משכתי למעלה אלי, כדי למנוע ממישהו אפשרות לעלות. ניגשתי לקיר שגבל עם הכיכר ודרך סדק ראיתי איך שהגרמנים, אחרי שהתאוששו מההלם, מוציאים מהשורות כל איש עשיר ויורים בו במקום. כך נרצחו 27 איש, ביניהם אח של וירתיק. הבית היה כל כך קרוב לכיכר, ששמעתי את הגרמנים אומרים לשוטרים, שהרבה יהודים ברחו ויש לחפש אחריהם. אז התיישבתי בפינה מאחורי דלת חצי שבורה ולקחתי אבן גדולה שמצאתי במקום וחשבתי, שאם מישהו ימצא אותי, אזרוק עליו את האבן ואז הוא יירה בי. רק לא ללכת לקרונות. אבל ברגע מסויים החלטתי לחפש מחבוא יותר טוב מזה. היה קר והכל היה מכוסה שלג. הסתכלתי דרך הקיר ההרוס בצד האחורי של הבית והיה נרמה לי, שלמטה, ליד הבית, בצד המוסתר מהכיכר, יש בור בו אוכל להסתתר. קפצתי למטה, בערך קומה, והתברר לי, שהעיין הטעתה אותי ואין שום בור, רק מגרש גרול

מתשלג לכן ובקצהו נראה רחוב. נשארתי אובדת עצות. בסוף החלטתי ללכת במקביל לגדר הגטו בכיוון שהתרחק מהכיכר. גם רציתי להתרחק מהפולנים, שעלולים היו למסור אותי לגסטפו. בלכתי בכיוון שבחרתי, הופיע פתאום מולי גבר פולני ובעבר על ידי בלי לעצור לחש לי: "אל תלכי לכיוון הזה, לא מזמן הרגו שם הגרמנים אישה ובתה". איני יודעת למה, אבל האמנתי לו. זה היה כאילו "מלאך מהשמים" הופיע כדי להזהיר אותי. התחלתי ללכת דרך המגרש הריק, מכוסה השלג, לכיוון הרחוב שראיתי מרחוק. חשבתי שאכנס לאחת החצרות ואסתתר באיזה בית שימוש עד הערב ואז אמצא פלוגת עבודה החוזרת לגטו ואכנס איתה יחד. למעשה לא ידעתי איפה ישנם מקומות עבודה של יהודים ואיך אמצא אותם. אבל באותו רגע חשבתי רק איפה להסתתר.

לפני שהגעתי לרחוב הורדתי את הסרט עם המגן-דוד מהשרוול. בעלותי מהמגרש לרחוב, שהיה קצת יותר גבוה, ראיתי שם שני פולנים צעירים שעמדו במקום, כאילו שחיכו לי ושאלו אותי: "מה קורה אצלכם שם בגטו?" הכנתי שאין טעם לטעון שאינני יהודיה וסיפרתי להם על האקציה ושאני ברחתי. שאלתי אותם אם הם יכולים להסתיר אותי עד הערב. הם הציעו שילכו לחפש כרכה ויקחו אותי לכפר, שם אוכל לשהות שבת ואח"כ יחזירו אותי לגטו. לא נתתי בהם אמון וכשהם הלכו לחפש, כביכול, כרכה, הסתלקתי משם. נכנסתי לבית שימוש באיזושהי חצר וחיכיתי שם קרוב לשעה. במבט לאחור אני חושבת, שאם הצעירים האלה היו רוצים למסור אותי למשטרה או לגסטפו, אחד מהם היה נשאר לשמור עלי. אני מעריכה שהם פשוט לא ידעו מה לעשות אתי. כשיצאתי מבית השימוש השעה היתה בערך 3:00 אחרי הצהריים. התחלתי ללכת חזרה דרך אותו מגרש ממנו באתי כדי להתקרב לגטו. פתאום ראיתי הרבה אנשים וילדים הולכים באותו שביל לקראתי וחשבתי שעוד מעט יתחילו הילדים לצעוק "יהודיה" ואז אני אבודה. נבהלתי ומרוב פחד הסתובבתי אחורה, עם הגב מופנה אליהם, וירדתי מהשביל והלכתי הצידה. פתאום הרגשתי שמישהו הולך מהר אחרי. אני התחלתי ללכת יותר מהר, אבל האיש השיג אותי ואני שומעת אותו אומר: "תעלי מהר חזרה על השביל, אחרת יראו מרחוק שאת לא מקומית" ושאל אותי מה קורה.

אני סיפרתי לו את האמת וביקשתי אולי הוא יכול להסתיר אותי עד הערב, עד שהיהודים יחזרו מהעבודה לגטו. תשובתו היתה שהוא לא יכול, אבל יבקש מאחת הנשים בקבוצה. התברר שאלה היו פתלים שחזרו לבתיהם מעבודה בבית החרשת, ששם עבדו גם יהודים מהגטו. בינתיים כל הקבוצה התקרבה אלינו והאיש ניגש לאישה אחת, נדמה לי שקראו לה קִצְיִקֻבְסָקָה, וביקש ממנה שתיקח אותי לביתה לכמה שעות ויותר מאוחר אחזור עם העובדים היהודים לגטו. היא הססה מתוך פחד, אבל גם אני מאוד ביקשתי והיא הסכימה. הפחד שלה היה מוכן. אילו היו מוצאים אותי אצלה, היו יורים בטלנו. כשהתיישבתי אצלה בבית, אחרי שעות של התרוצצות ומתח, פרצתי בבכי. בכיתי ובכיתי והאישה הטובה הזו השתדלה להרגיע אותי "אל תבכי, הכל יהיה בסדר" והביאה לי צלחת מרק חם. הייתי קפואה והמרק עזר לי מאוד. נרגעתי ואז ראיתי את הבת שלה, ששמה היה כמדומני נִנְךָה. בחורה נחמדה, בערך בגילי, מלאת עליצות, מתלבשת כדי ללכת לקולנוע. כמה קנאתי בהו חשבת, רבונו של עולם, כמה חטאתי, שאני יושבת פה, מסכנה בסכנת חיים והנערה הזאת, בן-אדם כמוני, יש לה זכות לחיות ולי לא. בינתיים באו שכנים להסתכל עלי. למען האמת חששתי קצת, בעלת הבית הרגישה בזה ואמרה לי: "את לא צריכה לפחד, פה אף אחד לא ילשין עליך".

בשעה 17:00 אמורה היתה קבוצת יהודים לגמור את העבודה במפעל מסויים. בשעה 16:30 הביאה האישה בחור צעיר מהשכנים, שנדמה לי ששמו היה יִשָק, כדי שהוא ילווה אותי אל פלוגת העבודה שאיתה אכנס לגטו. לפני שנפרדתי ממנה, הצעתי לה כסף, אבל היא לא רצתה לקחת, אלא הציעה שאני אקנה אצלה חמאה וגם ביקשה שאשלח לה דרך היהודים שהיא עובדת איתם, מזוודה. היא נתנה לי פתק קטן עם שמה ומקום עבודתה. אני הבטחתי לה בלי לחשוב שהדבר לא מעשי, שזה בלתי אפשרי להעביר מזוודה דרך שער הגטו. הראש שלי היה אז, כנראה, במקום אחר. קניתי אצלה חמאה ושילמתי לה הרבה יותר ממה שביקשה. הודיתי לה מכל הלב על עזרתה במצבי הנואש שהייתי נתונה בו ויצאתי עם ישק לתפוס את הפלוגה. בחוץ כבר החל להחשיך. הוא נכנס לבית החרשת לראות מה המצב וחזר עם הבשורה, שהפלוגה

שוחזרה שעה קודם בגלל מה שקרה בגטו, אבל ישנה משמרת שנייה שגומרת את העבודה בשעה 22:00. הייתי המומה ולא ידעתי מה לעשות, אז ישק הציע שנחזור אל האישה ונחכה אצלה עד שעה עשר. כשחזרנו, ראיתי שהאישה נבהלה אבל לא אמרה כלום. ישבנו שלושתנו ודיברנו, אבל הרגשתי מתח באוויר. למעשה גם אני הייתי מתוחה. כשסוף סוף הגיעה השעה 20:00 אמרתי לישק, שאולי כדאי שכבר נלך, אולי גם קבוצה זאת תעזוב יותר מוקדם. עוד פעם הודיתי לבעלת הבית ויצאנו לדרך. ישק היה בחור נחמד, סימפטי, קצת יותר מבוגר ממני וכנראה גם טוב לכ. אחרת למה היה צריך להסתובב איתי כמה שעות טובות (מארבע וחצי עד עשר), להסתכן וללכת פעמיים הלך ושוב לגבי קצ'קובסקה ולא לעזוב אותי עד שראה אותי נכנסת בשלום לשורת הפלוגה. האמת היא, שאיני יודעת מה הייתי עושה בלעדיו. שוחחנו הרבה וממנו נודע לי, שהרוב בשכונה שלו היו חברים במפלגה הסוציאליסטית. חיבינו קרוב לשעה וחצי עד שהפלוגה גמרה את העבודה. לפני שנכנסתי לשורה, נפרדנו בחמימות ובנשיקה ואיחלנו אחד לשני, שהמלחמה תיגמר מהר במפלה של הגרמנים והוא הוסיף: "החזיקי מעמדו"

התברר לי, שבפלוגה כבר ידעו שמישהי צריכה להצטרף אליהם וגם בגטו כבר ידעו שניצלתי. כשחזרתי, יוסק כבר חיכה לי על יד השער וגם כמה מהחברות שלי. כשהגעתי לקיבוץ הרגשתי פתאום, שאינני יכולה ללכת על הרגליים. מרוב התרגשות ומתח, איבדתי כנראה את כושר ההליכה ובמשך שבתיים שכבתי במיטה. בזמן הזה, איני יודעת איך זה קרה, איבדתי את הפתק הקטן של המצילה שלי. תעור יותר גרוע, שכחתי את השמות של המטיבים אתי. זה היה מין Black out וכמה שהתאמצתי לזכור, לא הצלחתי. אחרי המלחמה השתדלתי לאתר אותם ויחד עם חברתי סבקה בורנשטיין (לימים-סוזן אוסטרובקין) חיפשנו ברחוב, איפה שלפי זכרוני אמור היה להיות הבית של האישה. חשבתי שאם אראה אותו, אולי אני אוהה אותו, אבל לא הצלחתי. סוזן טענה, שאין טעם לחפש מבלי שיוודעים לפחות את הכתובת. רק כעבור הרבה שנים צצו לי פתאום השמות קצ'קובסקה, ונדה וישק. אני לעתים חושבת עליהם ולא סולחת לעצמי על האבידה של הפתק הקטן, שאולי היה נותן לי הזדמנות לראות אותם עוד פעם

ולחודות להם בראי ואולי גם להכיר את האיש שרץ אחרי כדי להזהיר אותי לא לבוסס בשלג, אלא לעלות על השביל, את האיש שהשתדל למצוא לי מקום מבטחים, אפילו אם רק לכמה שעות, שהצילו את חיי.

חזרה בגטו

ובכן חזרתי לגטו. הייתי בת מזל שפגשתי אנשים נפלאים אלו, שאני מאמינה שהם נשלחו מההשגחה העליונה בדיוק ברגע המתאים. מהחבורה שהיתה אתי בעליית הגג (הרוב היו בנות) ונשלחו לקרונות, אחדות קפצו מהרכבת ונורו למוות, אחת התאבדה ואחדות מהן קפצו ויצאו שלמות, ביניהן היו צ'סיה בורקובסקה וחברתי שרה ורמוט, שנספתה אחיכ עם חיסול הגטו הקטן.

כשהבראתי, יוסק ואני החלטנו לעשות את הקשר בינינו פורמלי, למרות המצב שהיינו נתונים בו ולמרות שהחיים שלנו היו הפקר. אבל היינו צעירים והעזנו לחלום. העזנו לקוות שנזכה לימים יותר טובים. עד כמה שידוע לי, לא היה רב בגטו, על כן הנשואים שלנו היו אזרחיים. נרשמנו באחד המשרדים של "היודנראט" וקיבלתי תעודה חדשה על שם פולה קנטור. עזבתי את הקיבוץ ועברתי לגור בדירה בת שני החדרים של יוסק ברחוב נדז'צ'נה 88. עד היום מכירים אותי החברים מהמחותרת בשם זה. תודות ליוסק לא יצאתי יותר לעבודה מחוץ לגטו. קיבלתי רשיון, שאני עובדת בגטו מפקיד בכיר של לשכת העבודה (ארבייטס איינזאץ) מארז'יי (משה) קראוזה, שהיה גם חבר במחותרת וידיד טוב של יוסק. הוא היה מספק רשימות גם לחברי המחותרת שפעילותם חייבה אותם להיות בגטו. באותו זמן בערך קיבלתי גם כמוסת ציאנקלי, שהיתה עטופה בשעווה וכמה שזה נשמע מוזר, הרעל הזה נתן לי הרגשת ביטחון כאילו החיים שלי לא תלויים רק בגרמנים. שמרתי על זה כעל בבת עיני.

אחרי ה-4 בינואר קיבלה הפעילות המחותרתית תאוצה. הוקמו שני בונקרים מרכזיים ברח' גרנצ'רסקה 40 וברח' נדז'צ'נה 88, שהיה הבונקר והמחסן המרכזי של המפקדה. בנקודות אלו נחפרו מעברים תת-קרקעיים עם פתח יציאה לצד הפולני, אשר

אמורים היו לשמש ללוחמים פתח יציאה ליערות בשעת הצורך. נבנו עוד בונקר או שניים, אבל בלי מעברים תת-קרקעיים לצד הפולני. את חפירת המנהרות ביצעו בדרך כלל בשעות הלילה ואני הייתי לעתים עומדת על המשמר כדי להזהיר את החופרים בשעת סכנה. הכניסות לבונקרים ולמנהרות היו מוסוות. זאת היתה עבודה קשה ומפרכת, הכל נעשה בחילה. בניית הבונקרים והמנהרות היו באחריותו של יוסק, שתחת פיקודו עבדו 100 איש בקירוב. הבונקר ברחוב נדו'צ'נה נבנה במרתף הבית בו גרנו. הכניסה אליו היתה דרך תנור בקומת הקרקע. אנחנו גרנו בקומה השנייה יחד עם אחיו דוד היותר מבוגר ועוד בחור, סילבר, שגם הם היו חברי המחתרת. המחתרת גם ארגנה יחידת מודיעין, שתפקידה היה לאסוף ידיעות על כוונות הגרמנים בנוגע לגטו, לגלות בוגדים ומלשינים ולקיים קשר עם ורשה. כמו כן להחזיק קשר עם המחתרת הפולנית ולעסוק באגון צבאי ובחבלות. בנוגע לנשק, השתפר המצב לאין ערוך בהשוואה ל-4 בינואר. נקנו הרבה אקדחים (אינני זוכרת אם היו גם רובים) והוכנה כמות גדולה של בקבוקי מולוטוב ורימונים, שבחורים אחדים בראשותו של צבי ויתניק (ניצק) הצליחו לייצר. היו גם מדים של הוורמכט ושל משטרת הביטחון הגרמנית, מגפיים צבאיים ופריטים נוספים. כל זה היה מאוכסן בבונקר המרכזי בנדו'צ'נה 88.

בבונקר בגרנצ'רסקה 40 היה מאוכסן אבק שריפה וחומר נפץ שונים.

אחת הפעולות של המחתרת, שאמורה היתה לתבל בפסי הרכבת בקירבת העיר, נחשלה. כדי להגיע למקום הצטרפו הבחורים לפלוגת עבודה היוצאת מהגטו, אבל לרוע המזל ראו אותם הגרמנים יוצאים מהשורות, רדפו אחריהם ותוך כדי כך פתחו באש. שניים נהרגו במקום, שניים הצליחו לברוח וצבי לוסטיגר נפצע ונתפס. הוא עונה קשות כדי להוציא ממנו מי שלח אותו ומי הוא מפקד הארגון. אולם צבי התנהג בבורה ולא פצה את פיו. הכרתי אותו טוב, כי גם הוא היה חבר בקיבוץ יחד אתי. הוא היה בחור עדין ונחבא אל הכלים.

בראשותו של בולק גבירצמן הוקמו שתי נקודות ביערות "זלוטי פוטוק" ו"קוניצפול". שאמורים היו לשמש כבסיס לחברי המחתרת במקרה של חיסול הגטו וכן מקום מפגש

עם פרטיונים פולנים. הפולנים שהיו אמורים לעזור לא הופיעו והקבוצות שהגיעו לשם סבלו אבידות כבדות, בעיקר מהכנופיות הפולניות האנטישמיות, שהסתובבו בכפרים ורצחו יהודים.

החיים שלי בגטו הקטן

על החיים שלי בגטו השפיעו שלושה דברים: תפקידי כעקרת בית, כחברת מחתרת והפחד מהאקציות. כעקרת בית היו חיי כמעט נורמליים. בישלתי, סידרתי את החדר וכיוצא בזה. לנו היה חדר אחד ולדוד וסילבר - השני. יחסו של דוד אלי היה מאוד אוהד ולא היה אכפת לו שנפש רביעית הצטרפה לדירה הקטנה. כחברת מחתרת עיקר עיסוקי היה, כפי שכבר הזכרתי, לשמור בחוץ בזמן שהבחורים היו חופרים את המנהרות, אבל מכיוון שיוסק היה בין הפעילים, היו באים אלינו לעתים אנשים בשביל לדון בכל מיני בעיות. רבקה גלנץ, קשרית מורשה, שהיתה בין מקימי הארגון הלוחם בצינסטוחוב ובהתחלה חברה במיפקדה, היתה מתארחת אצלנו לעתים קרובות, כך שגם אני שלא "באשמתי", הייתי די מעורבבת לפחות בחלק מהאירועים. הדבר השלישי, הפחד הגדול מהאקציות. גרמני מה-סיס נכנס לגטו ופתאום הכל נראה שונה, מקבל משמעות אחרת. פתאום את יודעת, שאולי בעוד כמה רגעים או שעות את לא תחיי ואת צעירה וכל כך רוצה לחיות. בזמנים של רגיעה יחסית השתדלתי לא לחשוב על המציאות האכזרית ולחיות את חיי, עד כמה שהיה אפשר.

אחרי האקציה של ה-4 בינואר היתה שוב אקציה ב-21 במרס 1943 על האינטליגנציה (כבר כתבתי עליה). הגרמנים היו גם מוציאים אנשים מהבתים או משורות ההולכים לעבודה ולרוב שולחים אותם לטרבלינקה. גם כמה מחברי הקיבוץ נלקחו. במקרים אלה נעשו המעצרים עפ"י רשימות שהיו בידי הגרמנים. ב-1 במאי סגרו הגרמנים את הגטו ואף אחד לא יצא לעבודה בחוץ. המטה של המחתרת הכריז על כוננות בהערכו שהגיע שעת חיסול הגטו. חולק נשק לחברים והם נשלחו לעמדות יריעות מראש. במשך שלושה ימים נמשכה המתוחות וכלום לא קרה. התברר שזה היה

אמצעי זהירות מצד הגרמנים לקראת הראשון במאי - חג הפועלים והשלישי במאי - חג לאומי פולני.

בחודש יוני נעשו הביקורים של אנשי הגסטפו בגטו יותר תכופים. היה נראה כאילו הם מרחרחים על הנעשה בו. יום אחד, בערך שבת לפני חיסול הגטו, שאל אותי אחד החברים אם אהיה מוכנה להעביר אקדח ורימון מהבונקר המרכזי לבונקר ברחוב מוסטובה, אם אינני טעה. בלי לחשוב הרבה הסכמתי. לקחתי את סל הנצרים שלי, שמתי בו את הנשק וכיסיתי אותו בכותונת לילה שלי בצבע תכלת (מעניין שאני זוכרת את הצבע) והתחלתי ללכת. השעה היתה בין שש לשבע בערב ולא היו אנשים ברחוב. עברתי כבר כִּבְרַת דרך כשפתאום ראיתי גרמני (אחד מהמרחרחים) הבא לקראתי. הדחף הראשון שלי היה לחזור על עקבותי, אבל משהו עצר בעדי. לא, חשבתי, זה יעורר את חשדו והמשכתי לקראתו. השתדלתי לעבור לידו בביטחון, בחיוך. הוא לא עצר אותי. חששתי שאולי הוא הולך אחרי, אבל פחדתי להסתובב. רק כעבור כמה דקות, כשלא שמעתי צעדים, העזתי להסתובב. כשראיתי שהכל בסדר קיבלתי פיק ברכיים שבקושי יכולתי להמשיך. שוב המזל שיחק לי.

חיסול הגטו הקטן ומותו של יוסק

ב-25 ביוני 1943 הקיפו הגרמנים את הגטו. קדמו לכך שבועיים של מתח, אזעקות ומוננות של המחתרת. גם באותו בוקר הוכרז על מצב הכן וגיוס הלוחמים. התאספנו 40 איש בקירוב בבונקר המרכזי ברח' נדז'צ'נה 88. תוכנית הפעולה היתה, לפי דבריו של אברהם זילברשטיין (חבר קיבוץ "המעפילים" של "השומר-הצעיר"), שבמקרה של אקציה או גילוי הבונקר, לעצור את הגרמנים ע"י הטלת רימון עליהם ובו בזמן להיבט למנהרה ולזחול עד מוצאה בצד הפולני של העיר, שהיה מוסווה בתוך חנות עזובה של גזוז ובקירבת מקום לבית המשמר הגרמני שליד הגטו. המטרה היתה להתנפל על המשמר, לקחת ממנו את הרובים, לפרוץ לגטו מבחוץ, לשרוף כל דבר אפשרי ולדרבן את תושבי הגטו לברוח. מחוץ לבונקר עמדו כמה חברים בעמדות תצפית והיה עליהם

לדווח מפעם לפעם על הנעשה בגטו. לפתע, בשעה 10 בערך, שמענו מלמעלה צעדים ונקישות. ידענו שאלה גרמנים המחפשים את פתח הבונקר. המתח היה רב. כך זה נמשך עד שעה 11 ונהיה שקט. אנשי התצפית דיווחו, שפלוגות עבודה ממשמרת הלילה נכנסו לגטו ושהגרמנים הסתלקו. נשמנו לרווחה וחיבינו בערך עד שעה 13 ואז הכוננות בוטלה. האנשים מסרו את הנשק והתחילו לעזוב את הבונקר כל אחד לדרכו. רק מויטק המפקד שהיה חולה ולוטק גליקשטיין נשארו. יוסק ואני עלינו לדירה שלנו. יוסק החליט ללכת למספרה להסתפר ואני נשארת לבדי להכין את ארוחת הצהריים (דוד וסילבר לא היו בבית). עמדתי במטבח על יד החלון וקילפתי תפוחי-אדמה כשפתאום הרגשתי מין דחף להרים את הראש ולהסתכל דרך החלון וחשכו עיני. ראיתי רכב גדול עוצר מול הבית שלנו וגרמנים קופצים ממנו. הבנתי בין רגע, שאני חייבת לברוח מהבניין הזה, שבו מצוי הבונקר המרכזי והוא מוקף אנשי ס.ס. שמחתי שיוסק לא בבית והמספרה די רחוקה מבניין זה. זרקתי את הסכין, תפסתי את המעיל ובריצה יצאתי מהדירה. לבונקר כבר לא היתה שום אפשרות להיכנס. התחלתי במהירות לרדת במדרגות כשלפתע במדרגות של הקומה הראשונה אני רואה את יוסק עומד ומדבר עם שילדהויז. צעקתי "גרמנים" ושלשתנו יצאנו מהבית דרך הצד האחורי שלו ורצנו לאורך הגדר של הגטו. מחוץ לגטו, לאורך הגדר, עמדו חיילים גרמנים ששמרו, כנראה, שאף אחד לא ימלט, אבל הם לא ירו עלינו. לא הספקנו להתרחק הרבה ומסיבה לא ברורה לי, נכנסו הבחורים לאיזה בית ואני אתם. למעשה היתה המטרה לרוץ לבונקר השני, אבל אולי בגלל המרחק הרב ובגלל הירות שנשמעו ברחוב, הם נכנסו לבית האמור. ברגע שנכנסנו אליו ידעתי, שזה מקום לא בטוח, שהוא קרוב מדי לבונקר המרכזי, שהיה מוקף בגרמנים. ביקשתי מהם שנצא וננסה להתקדם הלאה. התייעצנו ואחרי זמן קצר, אבל יקר וגורלי, הוחלט שאני אצא לרחוב לראות מה המצב. הם חשבו, שבתור בחורה הסיכוי שלי לא להעצר יותר טוב. לפני שיצאתי נתן לי יוסק כסף וכאילו בנבואה אמר: "אם את תשארי בחיים ואני לא, ותגיעי לארץ ישראל, תחפשי את אחותי אסתר שילדהויז, שגרה בתל-אביב, ותציגי את עצמך

שהיית אשתי". (אני נפגשתי עם אסתר בבואי ארצה, אבל על זה יותר מאוחר). ובכן, יצאתי לרחוב, לא הספקתי לעשות כמה צעדים ושני גרמנים, מהגסטפו או ממשטרת הביטחון, באו לקראתי. למזלי לא עצרו אותי, אבל בחור שהלך לפני כן נעצר ונדרש להציג תעודות. כשתברתי לידם שמעתי אותו אומר את השם "מיסקה" ומסביר משהו. אני יודעת למה לא עצרו אותי, האם בגלל היותי בחורה או בגלל שהיו עסוקים עם הבחור ולא שמו לב אלי. בכל אופן החלטתי ללכת לדירת הקיבוץ. חשבתי שאולי שם יוכלו לסדר לי תעודות עם שמות אחרים בשביל יוסק, שילדהויו ובשבילי. חששתי שמא יודעים הגרמנים לא רק את מקום הבונקרים, אלא גם שמות של חברי המחתרת. התקדמתי לעבר הקיבוץ כאשר פגשתי את אוטה. על שאלתה לאן אני הולכת, הסברתי לה את מטרתי. היא חיבקה אותי ואמרה שאין לי סיבה לחזור, כי הגרמנים הרגו את טלם, גברים ונשים כאחד, שנמצאו בבית בו היה הבונקר וגם את כל האנשים מהבתים הסמוכים. בין הנרצחים היה גם יוסק ושילדהויו. פרצתי בבכי, הרגשתי כאב צורב וחוסר אונים מוחלט. עברו סך הכל עשר דקות בערך מהרגע שעזבתי אותם והגרמנים האזרחים האלה כבר הספיקו להרוג אותם. הייתי בהלם ולא ידעתי מה לעשות. ליוסק כבר לא יכולתי לעזור (עדי ראייה סיפורו, שלפני שהגרמני ירה בו, הוא ירק בפרצופו).

כסוף החלטתי להמשיך לקיבוץ ולשמעו מה הוחלט שם. כשהגעתי לשם מצאתי את הדירה ריקה מאנשים. פתאום נכנסה בחורה, שאת שמה שכחתי, וביקשה ממני להשאיל לה את המעיל הקיצי שלי, כי חם לה במעיל החורף שלה והיא רוצה ללכת לחפש את החברים. כשתשוב היא תחזיר לי את המעיל שלי ובינתיים היא משאירה כאן את שלה. הסכמתי, אבל את הבחורה ואת המעיל יותר לא ראיתי. בדיעבד לא הצטערתי על החילופין. המעיל שלה היה מבד שחור מרופד בצמר גפן. בחורף, במחנה "האסאג", הוא שימש לי גם כשמיכה להתכסות בה. חיכיתי במקום שעה בערך וכשבחורה לא חזרה וגם חברים אחרים לא הופיעו, לבשתי את המעיל ויצאתי גם אני לחפש אותם. היה כבר חושך, ואם זכרני לא מטעני, כבר לא נשמעו ירות. חשבתי ללכת לבונקר השני ברחוב גרנצירסקה כאשר פגשתי את יצק - צבי וירניק, מראשי המחתרת וייצרן הרימונים בגטו. על שאלתו לאן אני הולכת, הסברתי לו, שאני

אנדרטה להנצחת זכרם של בני צ'נסטוחוב- הלוחמים היהודים-
שנפלו במערכה נגד הצורך הנאצי

יוסק קנטור, חברי לחיים
בגטו צ'נסטוחוב
נורה ע"י הגרמנים

סוזן ואני בפגישתנו הראשונה בארץ
עין הוד (בערך 1975)

מחפשת את אנשי הקיבוץ, שאולי נמצאים בבונקר השני. אז הוא סיפר לי, שכולם אמנם היו בבונקר והם ניסו לצאת דרך המנהרה אל מחוץ לגטו ולהגיע ליער בקוניצפול, אבל הגרמנים חיכו להם על יד היציאה, התחולל קרב (היה להם קצת נשק) וכמעט כולם נהרגו. אחרי המלחמה נודע לי, שרק מעטים ניצלו וביניהם אברהם זילברשטיין. זה סיפור בפני עצמו תעליו אני אכתוב יותר מאוחר. נחזור ליצק - הוא שכנע אותי, שאחרי אירועים אלה, אין לי מה ללכת לבונקר השני, כי הגרמנים לכטח כבר הקיפו את המקום. הוא הציע שנלך לבונקר אחר, שאמנם אין לו מעבר תת-קרקעי, אבל יש סיכוי שעליו הגרמנים לא יודעים. כשהגענו לשם היו בו כבר כמה אנשים. למעשה היה המקום הזה, לפי דברי יצק, מחסן של אבקת שריפה. בינתיים ירד הלילה ואנו חיכינו שם עד הבוקר בלי לדעת מה מחכה לנו. שמחנו שיש לנו אבקת שריפה שנוכל להשתמש בה במקרה הצורך, ז"א במקרה שהגרמנים יגלו אותנו ולא נרצה ליפול בידיהם. כמובן, שבאותו לילה אף אחד לא עצם עיין.

ידענו שישנם מלשינים בין היהודים וחלק מהם חוסל, אבל מתקבל על הדעת, שהיה גם מלשין בתוך המחותרת. אחרת איך אפשר להסביר, שהיו בידי הגרמנים מפות של הבונקרים ושמות של אנשים. בין המלשינים היה בחור יהודי שעבד אצל הגרמנים בחדר המשמר שליד הכניסה לגטו והוא היה זה, שהוביל את הגרמנים לבונקר בנדז'צ'נה 88. על שיתוף הפעולה שלו עם הגרמנים נודע רק יומיים לפני חיסול הגטו הקטן. למה לא חיסלו אותו תיכף ואם בכלל, אינני יודעת. ובכן, כפי שכבר כתבתי, בבונקר המרכזי נשאר מויטק זילברברג - המפקד שהיה חולה, ולוטק גליקשטיין. בנוגע למותו של מויטק ישנן שתי גירסאות, אחת אומרת שהוא התאבד בכלעו את גולת הציאנגלי שהיתה ברשותו והשנייה אומרת שהוא נהרג מכדור גרמני בזמן הקרב. לוטק הצליח לברוח דרך המנהרה, שהיו לה כמה פתחים, הגיע ליער בקוניצפול ושם נהרג בפעולה פרטיזנית. הגרמנים הוציאו מהבונקר את הכל שניצבר שם בעמל ובסיכון רב. נוסף לנשק הרב, גם מזון בכמויות גדולות, תרופות, מדים גרמנים ועוד. כך הצליחו הגרמנים בעורמה רבה לנטרל את התנגדות הגטו.

המחנה ב"הסג"

למחרת בבוקר נצטוו כל תושבי הגטו הקטן באמצעות המשטרה היהודית להתאסף ב"הינצ'ק" (כיכר ליד הגטו) תוך הבטחה, שכולם ישלחו לעבודה בבית החרושת "הסג" בצ'נסטוחוב, ומי שיימצא בגטו יוצא להורג או ישרף. בלית ברירה יצאנו כולנו ל"הינצ'ק". הגרמנים, כרגיל, לא עמדו בדיבורם תערכו שוב "אקציה". הם הוציאו מהשורות אנשים, בעיקר את אלה, שידעו עליהם שגרו בקירבת הבונקר המרכזי וגם אחרים. הם הובילו אותם לבית הקברות היהודי ושם ירו בהם.

מה קרה אחר כך איתנו הנשארים, אני לא כל כך זוכרת. הייתי עייפה ומבולבלת מאירועי היום והלילה שעבר ומהמוות של יוסק. עפ"י הסיפורים של חברותיי, הובילו אותנו ברגל לבניין של בית חרושת ושיכנו אותנו באולם גדול שעל ריצפתו היה מפוזר קש. במקום זה שהינו כמה ימים בצפיפות גדולה. אחר כך הועברנו לצרפים שהוקמו על מגרש בקירבת מקום למפעל "הסג". מסביב לצרפים היתה גדר תייל. לגברים ולנשים היו צרפים נפרדים, קצת מרוחקים אחד מהשני, אבל על אותו מגרש, כך שאחרי העבודה היתה אפשרות להיפגש.

התנאים ב"הסג", בהשוואה למחנות אחרים, היו סבירים. אפשר היה להסתדר אילולא ה"אקציות", שהיו מעוררות אימה ופחד. בחודשים הראשונים לשהותנו במחנה, היו "אקציות" תכופות ופירושן היה מוות לאלה שהוצאו מהשורות. יותר מאוחר היו בוחרים אנשים לשם שילוח למחנות עבודה אחרים, שתמיד היו יותר גרועים מ"הסג". אבל אנחנו לא ידענו אז וגם לא אלה שנלקחו, מה יהיה גורלם. רק אחרי המלחמה, כאשר פגשתי חלק מאנשים אלה, הם סיפרו לי על תלאותיהם. במחנה היה גם צריך להיזהר לא לעבור עבירת משמעת כלשהי, כדי לא לקבל מלקות בחדר המשמר. חברתי גניה, כעת בקיבוץ גבעת-השלשה, איחרה פעם למיפקד וקיבלה 25 מלקות.

נחזור לתנאי החיים במחנה. בצרפים היו דרגשים בני שלוש קומות ובכל קומה שורת דרגשים ארוכה אחת. על הדרגשים היו מזרונים ממולאים קש ברוחב 60 ס"מ כ"א. כל מזרון היה מיועד לאיש אחד. שמיכות לא היו לנו והתכסנו במעילים שלנו.

נדמה לי שיותר מאוחר השיגה סוזן (סבקה) איזו שמיכה. באמצע הצרף עמד תנור אחד ששימש בחורף לחימום והיו בחורות שאפילו היו מבשלות עליו. במה שנוגע לאוכל היינו מקבלים 250 גרם לחם ליום ומנת מרק די דליל בצהריים ופעם בשבוע קצת סוכר או ריבה ומפעם לפעם אפילו ביצה. כל זה, למרות שבתנאים של אז נחשב ללוקסוס, לא היה מספיק ואנשים, שלא היה להם כסף בשביל להשלים את החסר, היו רעבים. לי היה קצת כסף שקיבלתי מיוסק וזה עזר לי מאוד. הייתי קונה כתוספת למה שחילקו לנו, לחם ובצל מהפולנים שגם עבדו ב"הסג". יותר מאוחר חברי המחתרת לשעבר ואני ביניהם היינו מקבלים מזמן לזמן כסף, שהיה מגיע בדרכים שונות ומשונות משווייץ. צבי ורניק (ניצק) היה מקבל את הכסף במקום עבודתו ב"רקוב" (מפעל לייצור תחמושת) באמצעות בחור פולני והיה מעביר חלק ממנו לנצייה אישתו ב"הסג" והיא היתה מחלקת אותו בין החברים.

על מנהל "הסג" היו אומרים שהוא בן אדם הגון פחות או יותר. סיפרו, שכאשר הסייס (או הגסטפו) הביאו אותנו למקום, הם דרשו שנילכש את ה"פיזומות" עם הפסים כמו במחנות אחרים, אבל המנהל התנגד לכך בכל תוקף באמרו, שהוא מנהל בית חרשת ולא גן חיות. גם לא עשו לנו תווי זהוי משונים. קיבלנו דיסקית פח כמו לחיילים ועליו היה חרוט המספר האישי של כל אחד. הדיסקית היתה מושחלת על חוט, ונשאנו אותה על הצוואר. במחנה, לפחות בצרף שלנו, נשמר פחות או יותר הניקיון. בשטח המחנה היה מבנה גדול ובו מקלחות עם מים חמים והיינו מתרחצות יום יום. על ידו היה מבנה יותר קטן ובו שירותים פתוחים בלי מחיצות. היתה שורה אחת של בטון מוגבה ובמקום אסלות היו בו חורים כל מטר בערך. זה היה נראה כמו ספסל ארוך. גם פה, לפי זכרונני, נשמר הניקיון. מזמן לזמן היו גם ערשים חיטוי בצריפים ולבגדים. אינני זוכרת באיזו תדירות. לעומת זאת מספרות חברותיי הלינה ברקני-שמולביץ' ופולה לובלינג-רפופורט שהיו בצריפים שלהם פשפשים וכינים, גם על הגוף. היו מקרים שאנשים חלו בטיפוס ובמחלות אחרות וחלקם גם מתו. היתה, אמנם, מרפאה עם רופא ואחות, אבל כנראה שהאמצעים לא היו מספיקים. אני אף פעם לא ביקרתי שם. למזלי לא הזדקקתי לה.

בזמן הזה פגשתי את סבקה בורנשטיין (לימים סוזן אוסטרוביץ). התיידדנו מאוד והיינו אוכלות ביחד ואני הייתי מתחלקת איתה בלחם ובבצל שהייתי קונה. מכיוון שהמזרזן שלה היה ליד המזרזן שלי, עשינו מסביב שני מזרזנים אלה מחיצות מקרטון (מאיפה בדיוק לקחנו את הקרטון אינני זוכרת) והשארנו את החלק הקדמי פתוח. רוב הבנות עשו אותו דבר וזה נתן הרגשה של פרטיות. מה שהפתיע אותי אז הוא, שה"ירקשוץ" (שומר המפעל), שהיה בא לצרפים לעשות ביקורת, לא התנגד ליחדרים" אלה. כמובן, שלעמוד אי אפשר היה ביחדר" כזה, אבל לשבת בהחלט כן. אפילו אורחים היו באים לבקרנו. אחרי העבודה יכולנו להסתובב כמעט באופן חופשי בשטח המחנה, עד השעה שהיינו חייבים להיות בצרפים. אנשי הס"ס או הגסטפו בדרך כלל לא היו באים לשטח המחנה. אם היו באים, ידענו, שמהו רע עומד לקרות והיינו מסתלקים לצרפים, כדי לא להיתקל בהם ללא צורך. כפי שכבר כתבתי, אחראים על הצרפים ועל הסדר והניקיון היו אנשי "משמר המפעל". אלה היו לרוב אוקראינים או "פולקס דויטשה" (גרמנים עפ"י הלאום שגרו בארצות מחרץ לגרמניה). יום אחד עשיתי מעשה קונדס, שעד היום אינני יכולה להבין איך בחזרה זהירה ודי פחדנית כמוני עשתה דבר כזה. ה"ירקשוץ" שטיגליס, שהיה ידוע לשמצה, בא לצרף שלנו לכדוק אם האורות כבויים. הוא היה במצב רוח מרום והתלוצץ עם הבנות ואני נדבקתי בעליצות שלו ובלי לחשוב דחפתי את אצבעותי לפה והשמעתי שריקה חזקה. הוא הרים את קולו ושאל מי צפצף. אף אחד לא ענה, היה שקט מוחלט ואני קיבלתי פרפרים בבטן. למזלי, הוא לא התעקש לקבל תשובה והטיפשות שלי נגמרה בשלום. זה עלול היה לעלות לי במלקות על הישבן או בדברים עוד יותר גרועים.

העבודה ב"הסג"

"הסג" היה בית חרשת לנשק, בעיקר היו מחדשים בו סוגים שונים של תרמילי תחמושת. מכיוון שעברו כבר יותר מחמישים שנה מאז, קשה לי לפרט במדויק את המחלקות השונות שהיו במפעל. אני זוכרת שהיתה מחלקת "נְשָׁרִי" בה היו רחצים את התרמילים המשומשים; "לְקַרְזֵה" בה היו מצפים אותם בלֶפֶה; "אֵינְפֶנטְרֵה" לא

זוכרת מה היו עושים שם; "רקליבֿרֿיונג", כלומר, מדידה מחודשת של קוטר התרמילים. במחלקה זאת עבדתי רוב זמן היותי ב"הסג". זאת היתה אחת המחלקות הטובות ביותר לעבוד בה. בתחילה עבדתי בשטח המפעל בחוץ והייתי אוספת וממיינת כל מיני דברים שהיו מפוזרים שם. זאת לא היתה עבודה קשה, אבל לא נעימה. רוב הזמן הייתי כפופה וגם תחת השגחה של המשגיח היהודי. למרות שהיה קיץ, אני זוכרת שהידיים שלי היו משום מה קרות. כעבור שבתיים בערך העבירו אותי ל"רקליבֿרֿיונג". איני זוכרת בזכות מי או מה, אולי, פשוט, משום שהעבודה בחוץ נגמרה. במחלקה זו היו שתי יחידות: באחת היו מנקים תרמילים באורך 10-12 ס"מ בערך מבפנים וביחידה השנייה היו עושים בדיקות אחרונות לתרמילים של רובים. שתי היחידות היו באותו אולם בלי מחיצות, רק מרוחקות אחת מהשנייה. בקצה האולם היה משרדו של ה"מייסטר" - המנהל. בתחילה עבדתי ביחידה הראשונה בניקוי התרמילים. היו שם מכונות לניקוי התרמילים מבפנים באמצעות מברשות מסתובבות. הייתי מחזיקה את התרמיל ביד ומלבישה אותו על המברשת המסתובבת. זאת היתה עבודה קצת יותר קשה מקודמתה בחוץ, אבל הייתרון שלה היה, שעבדנו בתוך אולם "ממוזג", ז"א בקיץ היו מאווררים ובחורף היו רדיטורים לכל אורך הקירות שחיממו את האולם. נוסף לכך, העבודה היתה בשיבה ולא בעמידה, שזה לכשעצמו מעייף. השירותים היו נורמליים עם אסלות ודלתות. עבדנו שתי בחורות על יד שולחן אחד ואפשר היה לשוחח, כאשר המשגיחים לא ראו. היו גם חסרונות: (1) המכונות הקימו רעש גדול ועד שהתרגלנו לזה, בקושי שמענו אחת את השנייה, (2) בזמן הניקוי נוצר הרבה אבק ולכלוך, (3) חוסר זהירות יכול היה לגרום להסתבכות השערות בתוך המברשת המסתובבת וזה היה מאוד מסוכן. ליד מכונות אלה עבדתי מספר חודשים ואח"כ העבירו אותי ליחידה השנייה. שם היה "כיף" לעבוד לולא העובדה, שהיינו במחנה הסגר, בלי זכויות של בן אדם ושחינו היו כל הזמן תלויים על בלימה. ישבנו שתיים או שלוש בחורות על יד שולחן אחד ולכל אחת מאיתנו היה מכשיר מדידה שונה. אחד הבחורים שעבד במקום היה מביא ארגו תרמילים לבדיקה והיה שם אותו בצד ימין של השולחן. אנחנו היינו בודקות אותם אחד אחד ואת הכשירים לשימוש

היינו שמים בארגז ריק, שעמד בצד שמאל של השולחן ואת הפסולים היינו שמים בארגז אחר. עבודה זאת חייבה ניקיון מוחלט של השולחן והידיים. עבדנו בכפפות לבנות שכל יום היו מחליפים אותן. העבודה התנהלה בשתי משמרות ובהתאם לכך היינו מחולקות לשתי קבוצות. קבוצה אחת עבדה שבוע אחד מ-6 בבוקר עד-6 בערב והקבוצה השנייה מ-6 בערב עד-6 בבוקר ובשבוע השני להיפך. הקבוצה שלנו היתה בת מזל שה"מייסטר" שלה היה איש נחמד, בערך בגיל 45-50, אב לשני ילדים קטנים. רוב ימיו הוא חי בארצות הברית תעם פרוץ המלחמה גירשו אותו חזרה לגרמניה (הוא כעס על כך) ואנחנו קראנו לו "האמריקאי". הוא היה אדם טוב וכמעט שלא היו מקרים ששלח מישהו לקבל מלקות. הוא גם לא האמין, או לא רצה להאמין, בקיום מחנות ההשמדה שהיו מספרים לו עליהם. ה"מייסטר" היה יושב רוב הזמן במשרדו ובלילות גם היה תופס תנומה. חוץ ממנו היתה גם משגיחה גרמניה, שקראנו לה "מרֶחֶפֶקה" (גזר). היא היתה פחות או יותר בסדר. לקבוצה השנייה היתה משגיחה שקראו לה "פיטרֶשקה" (שורש פטרוזיליה). זאת היתה ממש מכשפה. בעד כל דבר שלא מצא חן בעיניה, היתה שולחת לחדר המשמר לקבל מלקות. פחדנו ממנה כשהיתה לפעמים מתחלפת עם "מרֶחֶפֶקה". נוסף לאלה היתה גם מעין "קפז" יהודיה ששמה היה אִיקָה. היא לא היתה מהסוג שמספרים עליהם במחנות ההשמדה. היא אף פעם לא הלשינה או הרמה יד על מישהי. תפקידה היה יותר כמנהלת עבודה, אבל היו אנשים שבעסו עליה וטענו, שהיא היתה הגורם שבחרו דווקא אותם לשילוח למחנות עבודה אחרים, שהיו, כפי שכבר כתבתי, לאין ערוך יותר גרועים מהמחנה ב"הֶסג". איני יודעת עד כמה זה נכון. בכל אופן, סוזן ואני היינו מיוודות איתה ואחרי השחרור גרנו איתה בדירה אחת עד שאני עזבתי, כדי לנסוע ארצה. כדי שאף אחד לא יחשוב, ש"הֶסג" היה בית הבראה, אני חייבת לציין, שבמחלקות אחרות המצב לא היה כמו ב"רֶקְלִיבֶרֶרוֹנג". רוב האנשים עבדו שם קשה, כמו שהֶלִינָה מספרת על ה"לֶקְתֶנְיָה", שם היא עבדה, או פֶּולָה, שמספרת על "אינפנטריה", ששם לא רק עבדו קשה, אלא גם היו מקבלים מכות לפעמים וגם סובלים מהתעלוליות מצד ה"מייסטר" הגרמנים.

אני העדפתי לעבוד במשמרת הלילה, משעה 6 בערב עד שעה 6 בבוקר. ראשית כל, לא הייתי צריכה לקום בשעה 5:30 בבוקר למיסדר ואני ואבוי למאחר. זה היה כרוך לא רק בסכנה לקבל מלקות, אבל לפעמים גם בסכנת חיים. הייתי עדה למקרה של רצח בחור, שלא הספיק להגיע בזמן לשורה במיסדר. זה היה תלוי באיש שקיבל את המיסדר. נוסף לכך, בלילה היו רוב הגרמנים וה"יורקשוצים" ישנים. היה שקט ויותר חופש תנועה. היינו מבקרות אחת את השנייה ליד שולחנות העבודה, מחליפות ידיעות על המצב וגם מספרות בדיחות לרוב מקבריות. בלילה גם היינו מכבסות את הבגדים והלבנים שלנו בשירותים ותולים אותם לייבוש על הרדיטורים. ה"מייסטר" שלנו לא היה מתנגד, רק היה מזהיר אותנו שאף אחד לא יראה את זה. למעשה היה מעליו בהייררכיה ה"אופרמייסטר" והוא היה די חושש מפניו.

בגמר העבודה ב-6 בבוקר היינו הולכים לישון בצריפים. סוזן ואני היינו ישנות עד 12:00 בצהריים, שאז היו מביאים את המרק ואחר כך ממשיכות לישון עד 3-4 אחה"צ ויוצאות החוצה לפגוש אנשים. באחד הימים פגשה סוזן מכיר שלה בשם נְתָק (נתן). שאת שם משפחתו שכחתי, בחברת בחור אחר. נתק הציג אותנו כנְק מִיִּסקָה. כששמעתי את השם, נזכרתי פתאום, שהגרמנים עצרו אותו בזמן שאני עברתי על ידם ביום חיסול הגטו ומותו של יוסק. ייתכן שלא ב"אשמתו" הוא הציל את חיי. על שאלתי איך זה קרה, שהגרמנים נתנו לו לעבור, הוא הסביר לי, שהיתה לו תעודה כעובד בקבורת מתים. מאותו יום היינו ארבעתנו נפגשים לעתים קרובות כשרק הזמן היה מאפשר. היינו מטיילים בשטח המחנה או שהם היו באים לצרף שלנו. רשמית היה אסור לגברים להימצא בצריפים של הנשים, אבל בשעות של לפנות ערב לא היו בדרך כלל שומרים בשטח ואם היה מופיע איזה שומר, היה סימן מוסכם וכולם היו מסתלקים החוצה. כשהיינו יוצאות לעבודה או לטיול, היינו תמיד סוחבות איתנו את רכושנו הדל. היתה לי קופסת קרטון בגודל של בערך 30 על 40 ס"מ וגובה 20-25 ס"מ וזה הספיק בשביל קצת הבגדים והלחם. לקופסה היתה גם ידית עשויה מחבל. כפי שצינתי למעלה היינו מבלות את רוב הזמן החופשי יחד עם נתק ודנק. מטיילים, משוחחים ובערבים חמים מוצאים איזו גרוטאה לשבת עליה. במשך הזמן הידידות העמיקה.

למרות שהיינו ארבעתנו תמיד ביחד, בכל זאת היה לסוּחן קשר יותר קרוב עם נתק ולי עם דנק. שניהם היו בני צ'נסטוחוב. על העתיד לא דיברנו. לא האמנו שיש לנו כזה, למרות שהיתה כבר שנת 1944 והיו כבר ידיעות על תבוסת הגרמנים בכל מיני מקומות. אבל היו גם ידיעות שהגרמנים שורפים את הצרפים על האנשים שבתוכם כשהם נאלצים לעזוב או שלוקחים את האנשים איתם לגרמניה. כדי להחזיק מעמד היינו חייבים להיתפס אפילו לשביב של תקווה, שאולי יקרה נס. אולי יהיה קצת קשה להבין מצב רוח זה לאנשים, שתודה לאל, לא התנסו בזה.

חוץ מ"הסג" היו בצ'נסטוחוב עוד כמה מחנות עבודה ליד מפעלי הנשק "רקוב" ו"צ'נסטוחוב-נקו-ורטה". בזמן חיסול הגטו, נלקחו חלק מאנשים, וביניהם גם חברי המחתרת, למחנות אלה. בין החברים ב"רקוב" וב"הסג" היה קשר קבוע בעזרת הפולנים, בעיקר חברי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. אחד או שניים מהם היו בסוד העניינים והיו מעבירים את הכסף שקיבלנו וגם מכתבים. דוד קנטור, האח של יוסק, היה ב"רקוב". בתחילה לא ידעתי מה קרה איתו. בזמן שהגרמנים הקיפו את הבית שלנו, הוא לא היה בדירה. גם לא ראיתי אותו אח"כ בגטו ולא ב"רינצ'ק". חשבתי או שהגרמנים הרגו אותו או שהלך בבוקר לעבודה ונשאר שם עם כל הפלוגה. הגרמנים היו מאוד מתוחכמים וערומים. כדי למנוע אפשרות של התנגדות מצד המחתרת ואולי גם מיתר האוכלוסייה, הם השאירו את הפלוגות שעבדו בלילה במקום עבודתם ואת הפלוגות שעבדו ביום שלחו לעבודה. בצורה זאת נשאר בגטו מעט אנשים והאפשרות שלהם להתארגן היתה פחותה. נדמה לי, שאת הפלוגות הביאו יותר מאוחר ל"רינצ'ק". ב"הסג" נודע לי שרוד ב"רקוב". כעבור זמן קצר קיבלתי ממנו מכתב בו הוא הציע לי לעבור ל"רקוב" כי שם יותר טוב, לדעתו. (איך הוא חשב להעביר אותי, אין לי מושג). חשבתי על ההצעה והשבתי בשלילה: (1) לא רציתי להיות חייבת, (2) היכרתי כבר קצת את המחנה ב"הסג" ואת התנאים בו (3) הרבה מהחברים [החברות שלי היו במקום. ובכן לא עברתי, אבל היינו מתכתבים מזמן לזמן כשהיתה הזדמנות. יום אחד אפילו קיבלתי מתנה ממנו, זוג סנדלים קיציות. לצער, גם הוא לא נשאר בחיים. ביום האחרון לפני השחרור הוציאו את האנשים מ"רקוב" והובילו אותם ברגל לגרמניה. החבר שלו,

סילבר, שהיה יחד איתו ושרד, סיפר לי, שדוד לא החזיק מעמד בצעדה המיוגעת והגרמנים ירו בו.

סיפור על מטיל זהב

יחד עם הכסף שיוסק נתן לי לפני שנרצח, בחשבו שאצלי יותר בטוח, היה גם מטיל זהב קטן בגודל ובעובי של אצבע. כשהייתי צריכה להתייצב ב"רנצ'ק" עם כל האחרים (ביום חיסול הגטו) פחדתי להחזיק אצלי את הזהב, כי חששתי מחיפוש. ביקשתי ממשה קראוזה, שכזכור גם היה חבר במחתרת, שיחזיק אצלו את המטיל עד שיתברר מה קורה. הוא עבד, כפי שסופר, ב"ארבייטסאמטי" (לשכת עבודה) והתקבל על הדעת שאצלו לא יחפשו. הוא לא התנגד וקיבל את המטיל. כשביקשתי את המטיל בחזרה כאשר כבר היינו ב"הסג", הוא התחמק בלך ושוב עד שפניתי לחבר אחר של המחתרת, שמעון, שהייתי מיודדת איתו וסיפרתי לו את העניין. הוא דיבר עם קראוזה ואז הוא החזיר לי את המטיל, אבל שמעון אמר לחברים, שהמטיל לא שלי אלא שייך למחתרת. יוסק אמר לי בפירוש, שהמטיל הוא שלו מהבית. לא יכולתי להוכיח זאת, בפרט שיוסק היה, כידוע, אחראי על האדמיניסטרציה של המחתרת. לא רציתי להסתבך עם החברים, בפרט שחלק מהבנות היו בקולקטיב ומצבם הכלכלי היה קשה. זה היה עוד לפני שהתחלנו לקבל כסף מבחוץ. לי עוד היה כסף והחלטתי למסור להם את המטיל. למען האמת גם לא ידעתי מה לעשות איתו וגם חשבתי שזה מסוכן להחזיק בו. אחר המלחמה התברר לי, שהבנות וגם יצק לא ידעו שאני טענת על בעלות עליו. שמעון וגם קראוזה נסעו אחרי המלחמה לארצות הברית. ראיתי אותם רק פעם אחת במסיבה שיצק ונצ'יה ורניק ערכו לכבוד ביקורם בארץ. כולנו שמחנו על המפגש, אבל לא היתה לי הזדמנות לדבר על המטיל. יוסף ואני עזבנו יותר מוקדם את המסיבה כדי להגיע למסיבה אחרת שהתקיימה בדיוק באותו ערב אצל משפחת רוכמן.

סיפור קצר על סטירת לחי

שיחק לי המזל, שבין יתר הנסים שקרו לי, גם לא קיבלתי מלקות, שפעם אחת הייתי די קרובה לזה ובמקום מלקות "נהנית" רק מסטירת לחי, אפילו לא "מצלצלת" מדי וזה הסיפור. כפי שכתבתי כבר, במחלקת ה"רקליבר" היו תנאים סבירים ואפילו טובים. העבודה היתה נקיה ולא קשה והמייסטר "האמריקאי" היה אדם הגון. על כן היינו מרשים לעצמנו קצת יותר חופש, כמו, לבקר חברות ליד שולחנות אחרים, לשמח רכילויות על המצב וכדומה. במשמרת לילה בכלל היה "כיף". לא היו "ירקשוצים" והמייסטר היה רוב הזמן מנמנם במשרדו. היינו גם מרשים לעצמנו להעביר תיבות תרמילים ללא בדיקה, כאשר היה לנו יותר מדי עבודה. כמובן שזה נחשב לסבוכי אם היו תופסים אותנו, אבל בדרך כלל זה לא קרה. התיבות עם התרמילים לא היו נשארות אף פעם הרבה זמן על השולחן. הבחורים היו תיכף מעבירים אותם לטיפול הבא.

פעם אחת, בעת "טיולי" בין השולחנות, פתאום, בלי "הודעה מוקדמת", הופיע המייסטר ניצולק מהמחלקה הסמוכה. הוא היה בן אדם רע ורגזן ולשלוח אנשים לחדר המשמר לקבלת מלקות היה אצלו לחם חוק וגם בעצמו לא חסך במכות. מאוד פחדנו ממנו. כשראיתי אותו כמעט קפאתי במקומי. כל הבנות האחרות ישבו במקומותיהן (אולי ראו אותו נכנס) ואני לבדי באמצע האולם, לא עובדת ומסביב שקט מתוח. נפחדת התחלתי לנתע לעבר מקומי. הוא התקרב אלי ובכעס צעק: "מה את עושה פה? מהר למקומך" וכיבד אותי בסטירת לחי. מרוב "אשר" שהוא מסתפק רק בסטירת לחי, כמעט ולא הרגשתי אותה. רצתי מהר למקומי, התיישבתי באנחת רוחה.

השחרור

שבועיים-שלושה בערך לפני השחרור הגיעו למחנה אנשי ס"ס והמצב ב"הסג" השתנה מקצה לקצה. כל בוקר היו מוציאים אותנו, בלי להתחשב באיזו משמרת עבדנו, ומריצים אותנו מסביב למגרש אין ספור פעמים עפ"י רצונם ל"השתעשע". זאת

היתה ממש התעללות בנו. אחר כך פקדו לפרק את כל המחיצות שעשינו לנו מסביב לדרגשים. פתאום במקום להיות בפינה הקטנה שלי, הייתי באולם גדול, פתוח, בלי טיפת פרטיות. אבל זה עוד היה הרע במעוטו. ציוו גם על האנשים לצבוע H על הגב של המעיל. אני עשיתי את זה על חתיכת בד ותפרתי אותה על המעיל. נוסף לכך הם התחילו גם להוציא אנשים ולשלחם לאן שהוא לא ידוע. המתח היה רב, הם הסתובבו בכל מקום ואפילו לשירותים פחדנו ללכת. כבר לא מדברת על פגישות עם חברים. הרגשתי שבתנאים אלה לא אחזיק מעמד. למזלנו זה לא נמשך זמן רב, אבל אז זה היה נראה כמו נצח. ידענו שהרוסים מתקרבים לצ'ינסטחוב, ששחרור העיר קרוב, אבל לא האמנו שהגרמנים יעזבו אותנו לנפשנו ובאמת שלשה ימים לפני השחרור הם התחילו להוציא אנשים לגרמניה. העמידו אותנו ליד הצריפים ואמרו לנו להסתדר בשורות לפי סדר הצריפים. היו אנשים שממש נדחפו ליציאה מפחד שישרפו את הצריפים על יושביהם או שיירו בנשאים. היה כבר בלגן גדול, חלק מ"המייסטרים" כבר לא היו בשטח, אבל רק אנשי "משמר המפעל" (הורקשוצים) עדיין שמרו עלינו. באותו יום הוצאו הרבה אנשים וביניהם גם דֶנְק מיסקה, שנספה בצעידה לגרמניה.

אני החלטתי לעשות הכל שביכולתי כדי להישאר במקום ומה שיהיה יהיה. שכנעתי גם את סוזן לרעיון זה. בערב שלחו אותנו לצריפים. כמובן, שבאותו לילה לא עצמנו עיין. למחרת בבוקר כבר לא ראינו אף "מייסטר", חוץ מניצולק, שעבר בחיפזון את המגרש ונעלם. הוא היה בין האחרונים שעזבו. למרות שה"מייסטרים" כבר לא היו, נמשכו המשלוחים לגרמניה. מי ניהל את המבצע אינו זוכרת. סוזן ואני החלטנו להסתתר. מצאנו איזה מרתף וישבנו שם כמה שעות עד שבא מישהו וסיפר שיורקשוץ אחד ירה בזוג שמצא אותם במסתור. החלטנו לצאת מהמרתף ולראות מה קורה בחוץ. היה כבר מאוחר אחרי הצהריים, היתה מהומה גדולה ואנשים רצו ממקום למקום בלי לדעת מה לעשות. גרמנים כבר לא היו, רק פה ושם עוד נראו שומרים, כנראה אוקראינים חמושים, שעוד לא הסכימו לפתוח את השערים. כמה בחורים תפסו יוזמה, פרצו את השער לשטח מגורי הגרמנים, נכנסו למחסן הנשק והוציאו רובים (אינני יודעת אם ירו במישהו מהשומרים). אחיכ פרצו את השער השני, שהוביל לרחוב ויצאו

לחופש. אחריהם יצאו עוד אנשים. סוזן ואני החלטנו להישאר במחנה עד הבוקר ולראות מה המצב. חשבתי שאין טעם וגם מסוכן לצאת בלילה ולהסתובב ברחובות, בפרט, שאף אחד בין כה וכה לא חיכה לנו. למען האמת, קשה היה לי להאמין, שהגרמנים באמת ברחו ולא יחזרו. זה היה נראה יותר מדי טוב והיה לי קשה לעכל את זה. מוקדם בבוקר אספנו את מעט הדברים שהיו לנו ויצאנו לקראת החופש. עברנו שער אחד והגענו לשער הראשי. הוא היה פתוח. עברנו אותו והחלום שכל כך נכספנו לו התגשם. נשארנו בחיים, אנחנו חופשים, אבל אני לא הרגשתי כלום, לא שמחה ולא התרוממות רוח. כל כך הרבה פעמים נכספתי לרגע זה והלב היה מתרגש מעצם המחשבה, והנה אני אדישה והמחשבה שמעסיקה אותי היא "מה הלאה?". קשה לי לזוז מהשער, עד שסוזן אומרת: "פולה, אנו חייבות לזוז ולמצוא לנו מקום מגורים". אני מתאששת ואנו שמות פעמינו העירה. בדרך אנו פוגשות את אירקה (זאת שהיתה מנהלת עבודה) ואת צילה מינצר מלבוב, בחורה יפיפיה, והן מצטרפות אלינו. בהגיענו ל"שדרות החופש" בעיר, אנו שומעות קראות של נשים פולניות מחלונות הבתים: "נערות, פה יש דירה פנוייה, אתן יכולות לבוא". איני חושבת, שהן קראו לנו רק בגלל טוב לבן, אלא גם בגלל הפחד מהרוסים. הפולנים תמיד האמינו שהרוסים והיהודים הם היינו הך. מצאנו דירה ריקה, בה התמקמנו ארבעתנו. פרטים על הדירה אינני זוכרת, רק שהיו בה מיטות, מצעים וגם ציוד ביתי אחר. מזון לא מצאנו בדירה. לכולנו, פרט לסוזן, עוד היה כסף ויכולנו לקנות אוכל. סוזן ואני אכלנו ביחד, כמו במחנה. יום אחד, סוזן, שהיתה בת צ'נסטוחוב והכירה את העיר, הביאה שק מלא תפוחי אדמה והשמחה היתה רבה. היא מצאה אותו באחד המרתפים בבית בו גרו גרמנים.

החיים אחרי השחרור

התחלנו להתרגל לחיים בתנאי חופש, אבל לעולם לא אשכח את הרגע הראשון מחוץ לשער, את ההכרה הפתאומית שאני לבדי, שאין הורים, אין יוסק, אין משפחה. לא, שלא ידעתי את זה קודם, אבל שם בגטאות ובמחנה, הידיעה, שאנו צפויים לגורל של יקירנו, המאמץ לא להיכנע לייאוש והמלחמה להישרדות, טשטשו את הכאב.

אבל שם על יד השער, בלכתי לקראת החופש, ההתגלות הזו גרמה לכאב חריף ולהלם. אבל יצר החיים גובר על הכל ונעזרים רק עוזרים.

התחלנו לצאת לבלות ולקבל אורחים. הדירה היתה מלאה צעירים וצעירות ושמחנו עם כל מכר ומכרה שהופיעו מאי-שם. אבל השאלה "מה הלאה" נשארה. לסוון ולי לא היו בזמן הזה שום תוכניות. לא ידעתי מה אעשה עם עצמי ואז הופיע יהודה. הכרתי אותו רק באופן שטחי. כפי שכבר כתבתי, הוא היה חבר "גורדוניה" (4-5 שנים יותר מבוגר ממני) ובגטו הקטן היו הקיבוצים של "השומר-הצעיר" ו"גורדוניה" באותו בניין. איני זוכרת אם הוא היה חבר בקיבוץ או היה רק בא לבקר שם. הוא היה גם ב"הסג" והיה בא לצרף שלנו לבקר את אחותו. לפעמים היינו מחליפים כמה מילים. הוא התחיל לבוא אלי באופן קבוע והיינו יוצאים יחד. יום אחד הוא בא לקחת אותי למסיבת שחרור. איני זוכרת מי היו המשתתפים במסיבה, אני משערת שאלה היו החברה מ"גורדוניה". בכל אופן היה שם הרבה וודקה והחברה שמו. אני עד אז מעולם לא שתיתי אפילו יין חוץ מליל ה"סדר". כשראיתי שהם שותים וזה בכלל לא משפיע עליהם, אמרתי "גם אני יכולה". ביקשתי למזוג לי חצי כוס ואני בלעתי את זה כמעט בבת אחת. לא עברה אפילו דקה אחת והתחלתי להרגיש איום ונורא. הראש שלי הסתובב כמו סביבון ונעשה לי ערפל בעיניים והקאתי את הנשמה וגם שלשלתי. בקיצור, הלכה לי המסיבה. כשקצת הוטב לי, יהודה לקח אותי הביתה. אני חייבת לציין, שהוא טיפל בי בצורה יפה ביותר.

בינתיים חזרו החברים מהיער והתחילו דיבורים על הנסיעה לארץ-ישראל. זה אמור היה להיות סודי ביותר ורק חברים מתנועות הנוער הציוניות לשעבר היו בסוד הדברים ורק הם היו אמורים לנסוע. אסור היה שהשלטונות ידעו על כך. כל העשייה וההתארגנות היתה במחתרת ומשום כך לא סיפרתי על כך לסוון. היא מעולם לא היתה שייכת לתנועת נוער כלשהי. כשבא תורי לנסוע, אמנם נפרדתי ממנה, אבל לא סיפרתי לה לאן אני נוסעת. ייתכן שהייתי טפשה, אבל מטבעי אני ממושמעת וגם אחראית. שנים לאחר מכן, כשנפגשנו (על זה אספר אחר כך) היא סיפרה לי, שהיא הרגישה מאוד בודדה אחרי שעזבתי.

בתקופת הביניים, בין ה-16 בינואר 1945, יום השחרור מהמחנה, עד סוף מרץ באותה שנה, זמן עזיבתי את צ'נסטוחוב, קרו לסוזן ולי שלוש אירועים, אחד נחמד ושניים לא נעימים. אתחיל עם הלא נעימים ולא בסדר כרונולוגי. לילה אחד העירו אותנו חבטות חזקות בדלת וצעקות של רוסי שיכור, שנכניס אותו לדירה. כשלא ענינו, נעשו החבטות עוד יותר חזקות וחששנו שהוא יפרק את הדלת. אני כמעט מתתי מפחד. התפלאנו שאף אחד מהשכנים לא הגיב, אולי גם הם פחדו. כעבור איזה זמן החבטות פסקו ונהיה שקט. כמובן, שאני כבר בקושי ישנתי. למחרת בבוקר מצאנו את הרוסי ישן בחדר המדרגות לא רחוק מהדלת. הוא התנצל על המעשה.

המקרה השני קרה באשמת שתי חברות של סוזן, האחיות חנקה וברזנקה. יום אחד הן באו לבקר אותנו והביאו איתן כמה קצינים רוסיים. אלה הביאו וודקה ודברי מאכל וניסו להתעסק איתנו. אני מאוד כעסתי על הבנות שהביאו אותם אלינו ולא לדירה שלהן ולא ידעתי איך להיפטר מהם. למזלי הופיע יהודה ואמר להם שאני החברה שלו ואנחנו חייבים ללכת. הרוסיים לא עשו שום בעיות, כי מקובל אצלם שלא מתעסקים עם נערה תפוסה. הלכתי עם יהודה לאחותו ונשארתי ללון שם. כשחזרתי למחרת בבוקר לדירה, חשבו עיני. כל הדירה היתה מלאה בנוצות מהכרים שהרוסיים חתכו. התברר, שגם יתר הבנות ברחו מהם ואז מתוך כעס הם עשו מה שעשו. לא קל היה לנקות את הבלגן הזה. מאין לקחנו כרים חדשים אינני זוכרת.

המקרה השלישי היה, לשם שינוי, אירוע נחמד. יום אחד הגיעו לבית שבו גרנו קבוצה קטנה של 5-6 צעירים איטלקים עם מדריך, גם הוא איטלקי יותר מבוגר בגיל 30-35. הם סיפרו שהם שבויי מלחמה ושהמדריך שלהם צריך להביא אותם לאיזה מקום בלתי ידוע. הסיפור נראה קצת מוזר, אבל אנו לא התעמקנו בו. הם היו די מסכנים. בהתחלה הקנטנו אותם שהם "פשיסטים" והם, כמובן, הכחישו את זה. יותר מאוחר התידדנו איתם, בעיקר, בזכות השירה שלהם. היה ביניהם בחור אחד, הצעיר בחבורה בן 20-21, ששמו היה מריו והיה לו קול של זמר אופרה. כאשר היה שר את השיר "ממה", היו דמעות בעיני השומעים. הוא שר את השיר ברגש כזה, שאפשר היה להרגיש את הגעגועים שלו הביתה. לעתים הם היו שרים בצוותא את השירים

האיטלקיים היפים והסנטימנטליים וכל השכנים היו מתאספים לשמעת אותם. אנחנו הזמנו אותם כמה פעמים אלינו וכיבדנו אותם במרק תפוחי אדמה, שהיה לנו בשפע. הם היו ממש אסירי תודה. אחד מהם בשם מאורו אפילו "חיזר" אחרי. הספקתי ללמוד ממנו בערך 20 מילים באיטלקית. הם עזבו כעבור שבתניים-שלושה. כמה ימים לפני שעזבו, הביא לי מאורו "שינל" גרמני בצבע ירקק-כחול, מאין הוא לקח אותו אין לי מושג. יותר מאוחר תפרתי לי ממנו מעיל, ששימש אותי הרבה שנים גם כארץ. הוא גם נתן לי תמונה שלו עם הקדשה באיטלקית, שלא הספקתי לפענח ואת הכתובת שלו בנפולי למקרה שאזדמן פעם לשם. מעניין מה קרה איתם, אולי הרוסים שלחו אותם לסיביר או לעבודה במטרת. חבל על הקול הבלתי רגיל של הבחור שאולי הלך לאיבוד. זה היה בחודש פברואר 1945 כאשר המלחמה עוד היתה בעיצומה ורק בשבילנו, כמובן, היא כבר נגמרה.

כתבתי למעלה, שלא הספקתי לפענח את הכתוב על התמונה, ובכן, הסיבה היתה פשוטה: איבדתי אותה ולא רק אותה, אלא עוד כמה דברים שהיו לי יקרים כמזכרות שלא ניתן לשחזר אותם. היו אלה תמונה של טוסיה אלטמן, שנתנה לי אותה באחד מביקוריה בצ'נסטווד עם הקדשה בפולנית, תמונה של יוסק וגלולת הציאנקלי. במשך שנה וחצי, בהיותי במחנה "הסג" שמרתי עליהם כעל בבת עיני. החזקתי אותם בחבילה קטנה על החזה, וכשהשתחררתי הורדתי את הדיסקית עם המספר האישי שלי מהצוואר וצירפתי אותה לחבילה. אחיכ הוספתי אליה את התמונה של מאורו והמשכתי להחזיק אותה על החזה. במשך הזמן התחילה החבילה במחבוא הזה להכביד עלי ויום אחד החלטתי, שהגיע הזמן להעביר את החבילה למקום אחר ושמתי אותה בכיס המעיל השחור שהיה לי במחנה. באותו יום ממש החבילה אבדה לי. חיפשתי אותה בכל המקומות שעברתי בהם, אך לשווא. אולי היה חור בכיס והיא נפלה ואולי מישהו גנב לי אותה בחשבו שיש בה כסף או זהב. התעלומה תישאר תמיד בלתי פתורה ולי נשאר רק להצטער על חוסר הזהירות שלי, שגרמה לי לאבד את המזכרות האלה שהיו לי יקרות מפז. אגב, את ההקדשה של טוסיה אני זוכרת עד עצם היום הזה. היא כתבה: "לפולצ'ה קפלושיק למזכרת, טוסיה". היא אמרה שזה על שם גיבורת ספר

שהיא קראה ושאני מזכירה לה אותה. טוסייה נספתה בשרפה שפרצה במחבוא ששהתה בו אחרי מרד גטו ורשה, בו השתתפה.

פרק ה': המסע לארץ-ישראל

תחילת המסע

הדברים התחילו להתבהר בנוגע לאפשרויות העלייה לארץ-ישראל. "הסוכנות היהודית" וה"הגנה" הקימו באירופה את ארגון "הבריחה", ששלוחותיו היו מפוזרות בכל השטחים ששוחררו מידי הנאצים. מטרתו היתה לארגן קבוצות משארית הפליטה לעלייה ולהכין להן מקומות לינה והזנה בערים שנבחרו לשמש נקודות מעבר. אנשי "הבריחה" גם סיפקו ניירות מזוייפים לפי הצורך, כדי לעבור גבולות בין ארץ לארץ. הם עשו עבודה נהדרת ואני אספר על כך בזמן תאורי את המסע שלי, שנמשך שבעה חודשים.

בינתיים נמשכו הקשרים שלי עם יהודה. אני מאוד חיבבתי אותו, אבל לא יותר מזה. היינו חברים טובים והוא התייחס אלי כמו לנסיכה. ייתכן, שהייתי נשאת איתו לצמיתות, אלמלא קראו לו לוורשה לעבודה זמנית בהנהגת "גורדוניה". הוא רצה שאסע איתו, אבל משום מה בוורשה לא הסכימו לזה.

כעבור זמן קצר הגיע תור לצאת לדרך. היינו חמש בנות: רחל בקר, אחותה אביבה, הלינה שמולביץ, גניה בקר ואני. לראש הקבוצה נקבעה רחל ולפי דבריה, היינו הבחירה שלה. היא גם החזיקה בכסף של הקבוצה להוצאות בדרך. (אנחנו בקשר עם רחל ומאיר בעלה עד היום הזה). את הלינה לא היכרתי לפני כן. היא אמנם גם היתה ב"הסג", אבל דרכינו לא נפגשו. את בת דודתה ארנה פתק-ילין היכרתי היטב. כמה ימים לפני הנסיעה באה אלי הלינה, הציגה את עצמה. שאלה אם אני פולה קנטור והודיעה לי שאנו עומדות לצאת ביחד לדרך. מאז ועד היום הלינה ואני ומשפחותנו הם ידידים קרובים. אנחנו נפגשים בכל האירועים המשפחתיים. טיילנו ביחד במכונית מחוף לחוף בארצות הברית וגם בארצות אירופה המערבית והמזרחית ויצאנו מזה בשלום.

נשארנו ידידים. יש בינינו קשר טלפוני קבוע וגם מקיימים ביקורים הדדיים. הניק (חיים ברקני), בעלה של הלינה, הוא מלחין וכתב הרבה שירים יפים, שאחד מהם הוא "ביתי מול גולן". הם חברים בקיבוץ שער-הגולן. הלינה היא עובדת סוציאלית ועובדת בתל-אביב. במשך 15 שנים היא עבדה בחיפה והיתה באה אלינו כמעט כל שבת לביקור. יש להם שלושה בנים נחמדים ומוצלחים ושבעה נכדים.

בחודש מרס 1945, יום אחד אחרי חג הפסחא הנוצרי, יצאנו לדרך. לבשתי את המעיל החדש שתפרתי לי מה"שינלי" הגרמני, אספתי את קצת הדברים שהיו לי והלכנו לתחנת הרכבת. כשהגענו לשם חשבו עינינו: המון אנשים, רעש והמולה, דוחק. עד היום אינני יודעת איך הצלחנו להידחף פנימה לקרון. הנסיעה לא היתה קלה. כל הדרך עמדנו ואף על פי כן זאת היתה חווייה ולא לגמרי בלתי נעימה כשנזכרתי בנסיעתי עם אימא בקרון משא פתוח, מפוחדות וקפואות, רק שעכשיו, לדאבוני, אימא לא היתה איתו. הגענו בשלום לוורשה ולנקודת המעבר של "הבריחה". האנשים שם קיבלו אותנו בחמימות, נתנו לנו לאכול וסידרו לנו מקומות לינה. למחרת ליווה אותנו יהודה לרכבת, שהיתה אמורה לקחת אותנו ללובלין. שוב דוחק וצפיפות, אבל אנחנו בפנים הקרון. כשהגענו ללובלין, הלכנו לכתובת שהיתה בידינו. גם פה דאגו אנשי "הבריחה" לכל צרכינו. אני חושבת, שבנקודה זאת עבד אז מיכאל יצחקי (גלכטרונק) שלימים היה חבר יחד עם אשתו דבורה בקיבוץ תל-יצחק, שם נערכו כמה פעמים כנס הפרטיזנים וחברי המחתרת מגטו קובנה.

לובלין

בלובלין התעכבנו כמה ימים ואת העיר הזאת אזכור תמיד לטובה. קרה לי שם דבר נפלא, קיבלתי ריש ראשונה מאחי שמולק. הנה הסיפור וקצת תזכורת. כפי שכתבתי באחד הפרקים הקודמים, היתה ולוצלווק, כבר בימים הראשונים לכיבוש הגרמני, גהינום לגברים (אח"כ גם לנשים) ובמשפחה הוחלט, שאבי ואחי יברחו לרוסיה עד יעבור זעם. עוד בהיותנו בוורשה, אימא ואני, נודע לנו שאבי נפטר ממחלת כליות

תשמואל-ק-שמואל הוגלה למקום בלתי ידוע בצפון רוסיה, כעונש על שנרשם לחזור הביתה לאיזור הכיבוש הגרמני (בדיעבד זה הציל את חייו). במשך כל זמן המלחמה לא ידעתי כלום עליו, אבל קיוויתי שהוא חי.

יום אחד נודע לי, שחיילים מהצבא הפולני שהוקם ברוסיה ע"ש הסופרת וַנְדָה תְּשִׁילְבֶּסְקָה, הגיעו ללובלין. חשבתי שאולי אחי ביניהם. ביקשתי מהלִינָה שתלווה אלי וביחד הלכנו למחנה לחפש את אחי. בבואנו לשם, שתי כחורות צעירות, גרמנו לקצת מהומה. החיילים החלו לשרוק, לצעוק ולהעיר הערות ומהר ברחנו משם. חשבתי, שאם שמואל היה ביניהם, הוא היה מזהה אותי. בחזרה מהמחנה, בהיותנו ברחוב, באו מולינו שני חיילים ואחד מהם לא הוריד את עיניו ממני. למזלי, אזר החייל אומץ, ניגש אלי ושאל בהיסוס אם אני פולה ציפקביץ' מוולוצ'לוק. כשעניתי בחיוב הוא מסר לי ד"ש מאחי ואת הכתובת שלו בִּפְרָגְנָה, עיר באוזבקיסטן. התברר שהוא היה חבר של אחי עוד מהכית ובתקופה האחרונה הם היו באותו מקום בברית המתנצות. הוא, החבר, התגייס לצבא, אבל אחי, אחר כשלונו להתגייס לצבא אנדרס, ויתר. לשמחתי לא היה גבול ובהזדמנות הראשונה כתבתי לו מכתב והודעתי לו שאני בדרך לארץ-ישראל ושאכתוב לו שוב כשתהיה לי כתובת קבועה. בהגיעי לקיבוץ בית-זרע בסוף אוקטובר 1945, שלחתי לו מכתב נוסף עם הכתובת שלי. ב-2 באפריל 1946 קיבלתי מברק מאחי מפרגנה כתוב באנגלית, שתרגמו לעברית היה: "קיבלתי את המכתב שלך. אני חי בסדר. אל תשלחי חבילות. נשיקות, שמואל ציפקביץ'". (אגב, ברוסיה הוא שינה את שמו ללאון טישקביץ' וכך נשאר גם בארץ). מאז היינו כל הזמן בקשר מכתבים עד בואו ארצה. על קורותיו בזמן המלחמה ובארץ, אכתוב בפרק נפרד.

המשך הדרך

בלובלין צירפו אלינו קבוצה, שאנשיה, קצת יותר מבוגרים מאיתנו, חזרו מרוסיה ואת המשך הדרך עשינו ביחד. ביניהם אני זוכרת את מישה סולץ' ואת דוד רבינשטיין, שהתידדו איתנו. מלובלין המשכנו לכיוון הגבול הציכוסלובקי, אבל לפני שהגענו אליו,

מברק TELEGRAM ברכיה

This form must accompany any enquiry/preceding telegram:

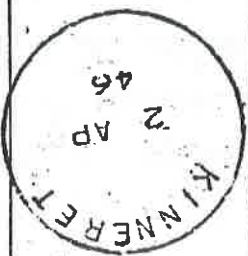
Service: R.O שירות מיוחד

Instructions: Fengamer הוראות מיוחדות

Mailed in at: 1912 ב

Time: Jan 30 שנת 1912

Received at: Yokohama ב יוקוהאמה

To: Mr. C. B. R. V. P. P. P.
Belk Kama D. B. K. in - out

From: W. B. L. J.
W. B. L. J.
Samuel Cyphers

Received and
 sent
 on
 30th

עוד עברנו את הערים יְשׁוּב, קְרוֹסְנוֹ, סְנוֹק. אלה היו ערים בדרום-מזרח פולין, לא רחוק מציבוסלובקיה. בכל אחת מהן היתה נקודת מעבר של "הבריחה", שהקלה מאוד על המסע. הארגון היה למופת, הכל דפק בדיקנות למרות הקשיים הלוגיסטיים והסכנות שבמשימה. איני זוכרת כבר פרטים רבים על הנסיעה הזו, פרט לכך, שנסענו בכל מיני כלי תחבורה אפשריים, אפילו על עגלה עמוסת קש וגם הלכנו הרבה ברגל. זאת היתה הרפתקה לא קלה, כי המלחמה עדיין לא נגמרה וכבישים רבים היו הרוסים והאי-נוחיות היתה רבה ולמרות זאת היא נשארה בזכרוני כחוויה מרתקת.

בנקודה האחרונה בפולין, לפני הגבול עם צ'כוסלובקיה, קיבל כל אחד מאיתנו תעודה מזוייפת של הצלב האדום עם שמות יוגוסלבים. תעודות אלה שימשו לעבור את הגבול לסלובקיה והלאה דרך הונגריה לרומניה. במקרה של שאלות היינו אמורים להופיע בפליטים יוגוסלבים החוזרים הביתה ממחנות עבודה בגרמניה. שני דברים נחרטו בזכרוני מקטע נסיעה זה. בהיותי ברכבת מלאה בנוסעים (איני זוכרת בדיוק מאין לאן) חשתי שמישהו עלול לפתוח בשיחה אתי, אז קשרתי לי מטפחת מסביב לפנים כאילו כואבות לי השיניים ובצורה זאת התפטרתי משאלות אפשריות. המקרה השני היה, שבאחד המקומות בדרך, כנראה כעונש על ה"התחזות", התחילה להציק לי שן על באמת. לא ידעתי מה לעשות עד שמישהו סולץ הציע לי ללכת לרופא שיניים. זה לא היה פשוט להשיג כתובת של רופא שיניים יהודי אמין. את הדבר שאני הכי זוכרת מהביקור אצל הרופא היה חדר המְתָנָה גדול, כורסאות נוחות ומספר לא מבוטל של פציינטים, שכל מילה שנייה בדיבורם היה "איִנְן". פירוש המילה נודע לי רק אח"כ, שזה פשוט "כן" בהונגריה. הרופא היה נחמד, טיפל יפה בשן ונדמה לי, שלא לקח כסף "בזכות" היותי פליטה. אבל הכי חשוב היה, שהכאב פסק והמשך הטיפול היה כבר בבית-זרע. היו גם "קוריוזים" כאשר יוגוסלבים אמתיים חיפשו את היוגוסלבים המזוייפים והיינו חייבים לברוח כדי שלא ליפול בפח.

כך "טיילנו" לנו ממקום למקום בלי דאגות, בלי התחייבויות והשתדלנו להנות מהחיים שניתנו לנו "במתנה". היינו בני מזל, שיצאנו לדרך בין הראשונים. באירופה

עוד שרר "בלגן" והגבולות עוד לא היו שמורים כמו בזמנים נורמליים. יותר מאוחר נעשה המצב יותר מסובך. היו אנשים שהיו חייבים לעבור קילומטרים בהרים מושלגים כדי להתחמק משומרי הגבולות. היו גם כאלה שנתפסו וישבו בבתי כלא, אבל בסופו של דבר, כל אלה שמטרתם היתה ארץ-ישראל, הגיעו אליה וזה תודות לחיילי הבריגדה, לאנשים רמי מעלה מבין הגויים ופשוטי עם כאחד, שעזרו בכל יכולתם במשימה הקשה של "הבריחה" להעלות את שארית הפליטה ארצה.

רומניה

התחנה הראשונה ברומניה היתה באורֶנְדָּה-מֶרְה. איני זוכרת כמה זמן שהינו שם ואיפה התאכסנו. משם נסענו לעיר קלוז', שהיתה פעם בירתה של טרנסילבניה וחצי מאוכלוסייתה הם הונגרים. היא מרכז תעשייתי ותרבותי חשוב מאוד. בין שתי מלחמות העולם היא גם היתה מרכז ארצי של ציוני טרנסילבניה ועד למלחמה היתה שם מערכת חינוך יהודית ענפה. אם איני טועה התאכסנו שם בבית ספר יהודי לשעבר. שהינו בעיר בערך יום או יומיים. לטייל בה לא יצא לנו, אבל הספקתי לבקר במועדון לילה. ערב אחד קז'יק ואחד מאיר (לא בעלה של רחל), שהיה חבר בית"ר, הזמינו את רחל ואותי למועדון. כשהגענו לשם היה המקום כמעט מלא. בתחילה היה די נחמד. היתה מוסיקה לרקודים וגם ניגנו סתם שירים יפים והאווירה היתה נעימה, אבל כעבור שעה בערך או יותר, האנשים, בעיקר הגברים, השתכרו והתחילו לזרוק את הכוסות ורסיסי הזכוכית מהכוסות השבורות התפזרו בין השולחנות והכיסאות. כשראינו שהאווירה מתחממת יותר מדי הסתלקנו משם.

לפי התרשמותי היתה קלוז' אחת מהנקודות המרכזיות של "הבריחה". לשם הגיעו כל העולים הפוטנציאליים שכוונו לרומניה ומשם הם נשלחו לנקודות אחרות. עד אז נשלחו כולם לבוקרשט. גם אנו היינו אמורים להגיע לשם, אבל מסיבות שונות לא ידעות לנו, נשלחנו לעיר הקטנה אֶלְבָּא-יֹולֵיהַ שבחבל טרנסילבניה.

אַלְפָא-יולִיָה

לאַלְפָא-יולִיָה הגענו בערך במחצית השנייה של אפריל 1945. זאת היתה עיירה מקסימה ובה אחו רחב ידיים על גבעה שעליה עמדה כנסייה מפורסמת, שבה היו מכתירים את מלכי רומניה. בעבר, לפני מלחמת העולם הראשונה, היא היתה שייכת, כמו כל טרנסילבניה, לממלכה האוסטרו-הונגרית ולכן רוב האנשים שם דברו הונגרית. הופתענו למצוא בעיירה יהודים שנשארו בה במשך כל זמן המלחמה ואפילו החזיקו בחנויותיהם. אין זה אומר שהגרמנים לא הוציאו משם צעירים יהודים, אבל לא היתה השמדה טוטלית. בינינו ובין האוכלוסיה היהודית במקום, ובעיקר עם הנוער, נוצרו יחסים לבביים. הם היו באים אלינו והיינו לפעמים מבלים ביחד. מקום הבילוי העיקרי היו ה"פּוֹדְגוֹת", שזה מקביל בערך ל"פאב". לרוב שמו שם יין לבן עם סודה.

הבית שבו התאכסנו, היה חד-קומתי בנוי כריבוע גדול סביב לחצר שהיתה מוקפת בגדר גבוהה, כאשר בצד אחד שלה היה שער עץ גבוה ובו פשפש לכניסת הולכי רגל. לכל חדר היתה דלת נפרדת מהחצר. בכל חדר הותקנו מיטות של שתי קומות ואוכסנו בו 6-10 איש. החיים התנהלו במתכונת של קיבוץ. היה מטבח משותף ומזכירות שהיתה קשורה עם ארגון "הברחה", שמרכזו בשכילנו היה בוקרשט. נבחרו גם ועדות שונות כמו, ועדת משק, ועדת תרבות, סידור עבודה ועוד. העבודה שהיינו צריכים לבצע היתה תורת במטבח ובחדר האוכל, שמירה ליד השער ואולי גם ניקיון.

נדמה לי שהקבוצה שלנו היתה הראשונה שהגיעה למקום. מיד אחרינו הגיעו קבוצות נוספות וביניהם קבוצת הליטאים, שאחד מחבריה היה יוסף רזין - חבר לחיים בעתיד. זאת היתה קבוצה מלוכדת, שחבריה דיברו יידיש ועברית ואנחנו-פולנית. בקבוצה היה בחור נעים הליכות ועדין בשם גרישה שפר, אבל כשהיה שומע שמדברים פולנית, זה היה מקפיץ אותו. הוא היה מסתובב בחצר עם מקל ביד ומזהיר שלא לדבר פולנית. כמובן, שהוא אף פעם לא השתמש במקל, שהיה יותר בשביל הרדשם. בסוף גרישה התחתן עם בחורה מפּוֹלִיִסְטוֹק שבפולין, זהבה, שאמנם ידעה עברית, אבל גם דיברה פולנית יפה. היא נפטרה לפני כמה שנים בקיבוץ אֵילוֹן.

ובכן, בלית ברירה היינו שוכרים את הלשון ומדברים יידיש משובשת. לי, כפי שכתבתי בפרקים הקודמים, יידיש לא היתה זרה, אבל אחרי למעלה מחמש שנים של מלחמה, נמחקה שפה זו מזכרוני.

יוסף עורר את תשומת לבי כשניגן במפוחית שלו. הוא ניגן יפה את כל השירים הרוסיים ואחרים ולא היתה אף מסיבה בלעדיו. הוא היה מקובל על החברים ולפי זכרוני הוא גם היה בוועדת התרבות. הוא מצא חן בעיני, אבל אינני יכולה להגיד שזאת היתה אהבה ממבט ראשון ואני חושבת שגם לא אצל יוסף. הוא אפילו יצא זמן קצר עם בחורה נחמדה מקומית, בת רופא שיניים. יוסף ואני היינו באותה חבורה יחד עם הלינה והמחזר המקומי שלה, חנה ויונה רזכמן, רחליקה בקר, מאיר טרצביצקי (לימים בעלה) ועוד כמה חברים. היינו יוצאים לבלות יחד ב"בודגה" ושותים, כשהוא אצל הרומנים, יין לבן בכוסות מהול בסודה. אני, אחרי הסיפור עם הוודקה, נמנעתי משתייה, לכל היותר לגימה מהכוס של יוסף. במשך זמן קצר התקרבו אחד לשני. היה לנו הרבה מהמשותף ואהבנו לטייל. לעתים קרובות היינו עולים על הגבעה, איפה שעמדה הכנסייה, יושבים על הדשא ומספרים על העבר של כל אחד מאיתנו ולא להאמין, אפילו רצים מסביב לאחו. בוקר אחד, עוד הייתי במיטה, נכנס יוסף לחדר והגיש לי פרוח בר קטן. הוא אפילו לא זכר את זה, אבל אותי המחווה הזאת ריגשה עד מאוד וייתכן שבאותו רגע נולדה האהבה במבט השני. ערכ אחד, בהיותנו ביחד בשמירה על יד השער החלטנו לקשור את חיינו ביחד.

הכל קרה מהר, אם נחשוב על תנאים רגילים, כאשר בחור ובחורה נפגשים פעמיים-שלוש בשבוע למספר שעות מצומצם, אבל בתנאים שלנו שלמעשה היינו ביחד כמעט מהבוקר עד הלילה, הזמן מקבל משמעות אחרת (הכל יחסי לפי אינשטיין). אני חושבת, שגם הכמיהה לנפש קרובה ואהובה ואולי גם הרצון להקים משפחה, במקום המשפחה שאבדה לנו, האיצו את ההתקרבות בין האנשים ובין שני המינים בפרט, בין כל האירועים האלה כמעט ושכחתי את יהודה. היה נדמה לי שעבר הרבה זמן כשנפרדתי ממנו בתחנת הרכבת בוורשה, כשלמעשה עבר רק חודש וחצי בקירוב, והנה

יום אחד הגיעה בחורה מוורשה ומסרה לי ד"ש מיהודה והודעה שבעוד יומיים הוא יהיה באלבא-יוליה. הופתעתי, למרות שידעתי שהוא יגיע באחד הימים. לא ידעתי איך לנהוג. אני חיבבתי אותו למדי והייתי אסירת תודה לו על היחס שלו אלי בזמן הראשון אחרי השחרור וכפי שכתבתי כבר, אילו לא היו מפרידים בינינו, אולי הייתי נשארת איתו. גם להרגל יש השפעה, אבל עכשיו נקשרתי ליוסף והוא היה יותר קרוב ללבי. אחרי יומיים רחל באה לחדר בו שהייתי עם יוסף והודיעה לי, שיהודה הגיע והוא רוצה לדבר איתי. רציתי מאוד להתחמק מפגישה זאת, לא היה לי האומץ לבשר לו על החלטתי להישאר עם יוסף. ביקשתי מרחל שתמצא איזה תירוץ, אבל היא התעקשה שאני חייבת לצאת ולדבר איתו. כאשר יצאתי אליו הוא כבר הרגיש שמשוהו לא בסדר. בכל זאת אמר: "באתי לקחת אותך לבוקרשט, קחי את החפצים שלך". כאשר לא נעניתי להצעה לנסוע איתו, הוא כל כך נפגע ונעלב, שלא נתן לי אפילו הזדמנות להסביר את עצמי. הוא מיד עזב, בלי לנח מהדרך הארוכה וגם בלי להיפרד. אני הרגשתי איום. נבנסתי בחזרה לחדר של יוסף ובכיתי. כאב לי מאוד שגרמתי לו אכזבה, אבל לא יכולתי לנהוג אחרת. יהודה המשיך לבוקרשט, שם פגש מכרה ותיקה מהעיר שלו והתחתן איתה. שמחתי בשבילו וזה גם הקל על המצפון שלי. (הם חיים בקיבוץ ויש להם שלושה ילדים). כעבור כמה שנים, כשנפגשנו בפעם הראשונה אחרי ניתוק הקשרים בינינו, בכנס השנתי של חברי המחתרת מצינסטוחוב, הרגשנו קצת מבוכה, אבל במשך השנים המבוכה נעלמה והיינו נפגשים בפגישות של המחתרת כמכרים ותיקים. היינו גם נפגשים אצל חברים בקיבוץ שגם הוא ומשפחתו חברים בו.

החתונה

ב- 25 במאי, לאחר הכרות של בערך 5 שבועות, יוסף ואני התחתנו. זאת היתה חתונה בלי רב, כי אסור היה לספר אפילו לתושבים היהודים במקום, שיוסף מוצאו מליטא. כל החבורה הליטאית הופיעה בתור פליטים מפולין מטעמי ביטחון. רומניה היתה אז תחת שלטון סובייטי והיה חשש, שאם תיוודע האמת, יוכלים השלטונות

יוסף ואני לאחר החתונה, אלבא-זוליה, מאי 1945

עם קבוצת חברים באלבא-זוליה, יוני 1945

לשלוח אותם חזרה לליטא, וזה, כמובן, היה מאוד מסוכן. רק בארץ התחתנו כדת וכדין. אבל החברה בקיבוץ ערכו לנו מסיבת חתונה גדולה. בחצר סידרו שולחנות לשולחן ארוך אחד שכוסה בסדינים ומאיר טרביצקי, שהיה חבר המזכירות וחבר אפרים, שהיה אחראי על ההספקה, הכינו כיבוד תשתייה כיד המלך. הכל התנהל באווירה עליזה עד שמישהו מהנוכחים מזג לתוך היין ספירט ואנשים רבים השתכרו. אחת מאלה שהשתכרו כהוגן היתה הַלִינָה. למחרת היא לא זכרה איך היא הגיע לחדרה ואיך זה קרה שאת המשקפיים שלה מצאו בשירותים.

שכחתי לציין, שלפני החתונה חגגנו ב-9 במאי את סיום המלחמה. בעיר התקיים מצעד ניצחון בו השתתפו כל מיני ארגונים מקומיים ואנחנו ביניהם. אם זכרוננו לא מטעני, היתה מסיבה בקיבוץ אחרי המצעד. היו שם חוץ מיוסף עוד שני בחורים שעשו שמח: אחד שניגן באקורדיאון והשני בחצוצרה.

החיים הטובים בקיבוץ בַּאֲלֶפָא-יֹוֹלִיָה המשיכו להתנהל כרגיל. היינו מאוד צמאים לבילויים, אולי כדי לפצות את עצמנו על השנים האבודות בגהינום הנאצי. כל סיבה, כמו קבלת בגד מה"גוינט", יום הולדת או אפילו אירועים יותר פעוטים היו מספיקים בשביל לחגוג. גם את יום ההולדת שלי ב-15 ביוני חגגנו עוד בַּאֲלֶפָא-יֹוֹלִיָה. קיבלתי מיוסף בד לשמלה ששנינו בחרנו. זה היה בד פרחוני יפה שהתאים לפנים השזופים שלי. תופרת מקומית תפרה לי אותה. ליוסף היה כסף מטֶבֶעַת שמכר ליהודי מקומי (הוא כתב על זה בספר הזכרונות שלו). הודות לכסף שהיה לו, ביקרנו בהצגת אורח של אופרה שברוצעה באולם קולנוע בעיר. היו המון אנשים והיה שם נורא צפוף ומאוד חם. את שם האופרה שנינו לא זוכרים.

יום אחד, במחצית השנייה של חודש יוני, הגיעו לשער שני קצינים רוסיים קצת שתויים, שכבראה נפשו יחד עם אחרים בעיר ודרשו בנות לבלות איתם. התברר שהבית בו גרנו היה פעם בית זונות והתושבים היו שולחים אותם אלינו, אולי בזדון ואולי פשוט לא ידעו על השינוי שחל בו. נהוג היה בקיבוץ, שכאשר חיילים היו מתקרבים לשער, השומרים היו נותנים סימן לבנות להיכנס לחדרים ולהסתתר. באותו יום כל הבנות

הסתתרו כבודש ורק אסתר ר' הבלונדינית היפה נשארה משום מה עומדת בחוץ. כשהרוסים ראו שיש בחורות, למרות שהכחשנו זאת, הם התפרצו פנימה. שני בחורים חזקים, פרטיזנים לשעבר, מנעו מהם להתקדם ואז אחד מהרוסים שלף אקדח קטן וירה בבחור שנפצע קל. הגיעה המשטרה הצבאית הרוסית וקצינים גבוהים והתחילו לחקור מי אנחנו ומה אנו עושים כאן. מקרה זה זיכר את מועד עזיבתנו את רומניה.

מרומניה לאיטליה

באותם הימים הגיעו לבוקרשט שליחי הבריגדה הארץ-ישראלית של הצבא הבריטי, ששהתה אז באיטליה, וכתוצאה משיקולים שונים לא ידעתי, לי, אם כי אני מניחה שאלה היו בעיקר לוגיסטיים וביטחוניים, הוחלט להעביר את כל "המעפילים" הפוטנציאליים לאיטליה. חלק אחד מהאנשים נסע דרך יוגוסלביה וחלק אחר, ביניהם יוסף ואני, דרך הונגריה ואוסטריה. עד הגבול ההונגרי נסענו כפולנים החוזרים הביתה. בגבול ההונגרי קיבלנו תעודות מזוייפות כיהודים אוסטרים הנוסעים הביתה לאוסטריה. את הנסיעה עד בודפשט אינני זוכרת. ייתכן שזה היה ברכבת משא, שבקרון בו נסענו היתה שכבת זבל בהמות מעורבת בקש והריח היה "בושם" נקי. בלית ברירה גם את זה קיבלנו, לא כל כך באהבה, אבל בהבנה. אגב, אינני אחראית, שזה היה דווקא בקטע דרך הנדון, אבל הדברים היה היו.

הגענו בשעה טובה לבודפשט ולכתובת של נקודת המעבר. אינני זוכרת כמה ימים שהינו בעיר, אבל אני כן זוכרת שטיילנו על אחד הגשרים שעל הדנובה ושהתפלאתי מיופיה של העיר למרות שהיתה הרוסה בחלקה. בזכרוננו גם נחרטה תמונה של שינה בתחנת הרכבת במטרה לא לפספס את הרכבת, שמהלכה לא היה סדיר. מבודפשט אמורים היינו להגיע לגרץ שבאוסטריה, שגם היתה באיזור הכיבוש הסובייטי ומשם לעבור לאיזור הכיבוש הבריטי ולאיטליה. כשהרכבת הגיעה לתחנה בבודפשט היא היתה מלאה עד אפס מקום ולהיכנס אליה היה בלתי אפשרי. להלן התאור של יוסף על הנסיעה הזו בספר זכרונותיו: "כשהרכבת הגיעה לבודפשט ורצינו להיכנס לקרון,

התברר שבכל תא ישב קצין רוסי אחד או שניים ולא נתנו להיכנס לאף אחד. (בשבילם הונגריה היתה ארץ אויב). ראינו שתושבי המקום יושבים על גגות הקרונות ומחוסר ברירה טיפסנו גם אננו על גג של קרון וכך נסענו עד גרץ. הנסיעה נמשכה 36 שעות ולמזלנו זה היה בחודש יולי וגם לא ירד גשם. היה מצחיק לראות את הקונדוקטור המטפס על הגג ומנקב את הכרטיסים. אנחנו בתור פליטים עם תעודות מהצלב האדום נסענו בלי כרטיסים. בדיעבד אפשר לקבוע שזאת היתה נסיעה מאוד מסוכנת בגלל המנהרות שעברנו ובגלל חוטי החשמל שחצו את המסילה. מישהו בראש הקרון היה מזהיר שמתקרבים לאחד המכשולים הנ"ל והיה צועק "הראשים", כדי שהיושבים ישכבו. גם לישון היה מסוכן, אבל שמרנו אחד על השני וחוץ מכמה דברים שעפו מהגג, הגענו בשלום לגרץ. אני חייבת להוסיף, שלמרות הקושי והסכנה, נהניתי מהנסיעה. זאת היתה התנסות, אולי לא כל כך נוחה, בעיקר בגלל הקושי להגיע לשירותים, אבל מאוד מצחיקה ועד כמה שאני זוכרת, מצב הרוח של האנשים היה מרומם. איפה אי-פעם היתה לי אפשרות לנסוע על גג של רכבת? בשבילי זאת באמת היתה חוויה מיוחדת במינה, למרות שלבטח לא הייתי בוחרת בה אילו היתה לי ברירה. הרגשתי כמו במערב הפרוע רק בלי יריות.

בגרץ התאכסנו במלון "וייצנר", ששימש כקודת מעבר מטעם הארגון. זה היה מלון לוקסוס לפי מושגינו אז. המלצרים היו לבתים בגיקטים לבנים ובכפפות לבנות, השולחנות היו מכוסות במפות צחורות והסכרים והצלחות היו לעילא ולעילא, רק שבתוך הצלחות היה, אם להשתמש במילה בוטה, "קדחת". יצאנו משם ממש רעבים. לעומת זאת קיבל כל זוג חדר נפרד ואין לזלזל בזה, אחרי לינה של עשרות אנשים באותו חדר.

למחרת עזבנו את גרץ, שהיתה באיזור הכיבוש הסובייטי של אוסטריה במטרה להגיע לאיזור הכיבוש הבריטי. על מנת לא לעורר חשד היתה ההוראה ללכת זוגות זוגות ולשמור קשר עיין עם הזוג שלפניה. ראשון הלך הזוג שידע את הדרך. הכל הלך למישרין ועברנו את הגבול בלי בעיות, עד שהלינה ובן זוגה להליכה, שבבראה היו כל

כך שקתעים בשיחה, טעו בדרך ובמקום לפנות שמאלה באיזה מקום, הם הלכו ישר והגיעו לסוכת המשמר הסובייטי ואחריהם קבוצה שלמה. שם עצרו אותם והחזירו אותם לעיירה הקרובה ממנה התחלנו ללכת. למחרת הם שוחררו והמשיכו בדרךם, הודות לשוחד ששולם בשעונים שנאספו מהחברים שעוד היו להם כאלה. אנחנו המשכנו למחנה פליטים שהקים הצבא הבריטי על יד העיר וילך. שם קיבלנו אוכל ומקום לינה. כעבור יום או יומיים התחילו הבריטים לחרוץ מי אנחנו ולאן פנינו מתעדות ואז קיבלנו את ההוראה להסתלק בחשאי אחד אחד מהמחנה ולהתרכז במקום מסויים במורד הכביש. שם חיכו לנו כמה משאיות צבאיות מכוסות בברנט. כשעלינו למשאית הורידו החיילים את הברזנט האחורי ונאמר לנו להתנהג בשקט מוחלט ולא להרים את הכיסוי האחורי, כדי שלא לעורר את חשדם של הבריטים. כל המבצע היה כמובן בלתי לגלי מנקודת מבטם של שלטונות הצבא הבריטי. נסענו בדרך, די מתוחים, כאשר המשאית נעצרה. המתח גבר, לא ידענו מה קורה בחוץ, כלפתע הורם קצת הכיסוי האחורי וקול גברי אמר: "שלום חֶבְרָה". המתח פג כבמטה קסם וכולם התחילו לדבר ולענות לאיש על שאלותיו שהתייחסו בעיקר לחיפוש קרובים ומכרים. אני ראיתי לפניי חייל עם מגן דוד על השרוול, חייל הבריגדה. זה היה אחד מהרגעים המרגשים ביותר בחיי והיו לי דמעות בעיניים. הנה, במקום חייל גרמני נאצי שנוא, ניצב לפניי חייל מהארץ, אחד משלנו המשרת בבריגדה, שכולם בה יהודים ארצישראלים. זאת היתה בשבילי חווייה שלעולם לא אשכח.

המשכנו לנסוע והגענו למחנה מעבר באלפים האיטלקיים, ליד העיר טְרֶזֶינו, שהקימה הבריגדה בתמיכת המוסדות בארץ. המקום היה חלומי ביופיו וחיילי הבריגדה שהיו שם בתפקיד וגם אלה שבאו לביקור העריפו עלינו אהבה בלי גבול. הם חילקו לנו סיגרים, שוקולד, מדים ועוד ועוד, כמעט הכל מה שהם קיבלו בתור חיילים. התרחשו שם גם מחזות מרגשים כאשר חיילים פגשו אחים, קרובי משפחה או חברים ששרדו מהשואה. היתה גם משפחה שהורים, ניצולי שואה, פגשו שני בנים, חיילים בבריגדה. רחל טרצביצקי (בקר) פגשה בין החיילים חברים מ"השומר-הצעיר" בוורשה.

יוסף, אני וחברים עם חיילי הבריגדה בהרי האלפים ליד טרוויזו

יולי 1945

יוסף ואני עם חברי הקיבוץ במסערה בכיכר סן-מרקו בוונציה

אוגוסט 1945

(ישראל גרינגר, יעקב פוטשניק, אחד בשם יצחק, שאת שם משפחתו אינני זוכרת). את השבוע בערך ששהינו במקום בילינו איתם ועם חיילים אחרים בטיולים נפלאים בהרים. פעם הגענו למפל גבוה, שהמים הנופלים יצרו למטה בריכה. זה היה מראה לא יתואר, מסביב הרים ועצים וביניהם נחצבה בריכה. התרחצנו בתוכה והשתובבנו כילדים קטנים למרות שהמים היו די קרים. פעם אחת, כשהיינו בטיול, הפתיעה אותנו סערה חזקה עם רעמים וברקים. זה לא היה נעים. בקושי הספקנו לרדת מההרים למחנה. היה לנו מזל שלא הרחקנו לכת. היה די מפחיד, אבל צריך להוסיף סערה זו לאוסף החוויות המיוחדות במינן שהיו לנו בטררוויזו. בשבילי היו אלה ימים של התרחממות רוח, של יופי, של רעננות, של משהו שאפשר רק להרגיש וקשה לבטא במילים, אם אתה לא משורר. ואני חייבת להוסיף, שההרגשה הנפלאה הזו היתה הרבה בזכות חיילי הבריגדה, שפינקו אותנו, שעשו הכל כדי להנעים לנו את שהותנו שם. טרוויזו תישאר תמיד חרוטה עמוק בליבי באהבה.

ב-22 ביולי 1945 הגענו למחנה צבאי בעיר מֶסְטְרָה, השוכנת ליד ונציה. זה היה מחנה של יחידת חיל ההנדסה הבריטי (מס' 738), שחייליה וקציניה היו כולם ארצישראלים. שיכנו אותנו באולם גדול בקומה שנייה של בניין שעמד בחצר של המחנה. ישנו במיטות צבאיות מתקפלות וצרות וכל מיטה היתה עטופה בכילה בגלל היתושים שהתפתחו בתעלה המסריחה שבקירבת מקום. לבשנו חולצות צבאיות שקיבלנו מהחיילים וכל מחסורתו היה עליהם. היה לנו איש קשר מטעם "המרכז לגולה", שגם הוא היה חייל ותפקידו היה לטפל בכל העניינים שלנו. שמו היה חיים גולדנברג ואנו קראנו לו "חיים סמוך עלי" בגלל שכל בקשה שלנו היתה זוכה לתשובה "סמוך עלי", ואמנם הוא היה מאוד מסור ולא היה דבר שהיה נחוץ במחנה שלנו שהוא לא השיג אותו אפילו אם זה היה כרוך בנסיעה של קילומטרים רבים. כלפי חוץ הופיעו הבחורים כפועלים אזורחים בשרות הצבא ואכן הם היו יוצאים מפעם לפעם לעבודה יחד עם החיילים. החיים התנהלו גם פה כמו באלבא-יוליה במתכונת של קיבוץ. נבחרו ועדות שטיפלו בעניינים השוטפים. יוסף נבחר לוועדת התרבות, שהתעסקה בארגון

מסיבות, "עונג שבת" וכדומה. היו גם קבוצות לימוד של השפה העברית ותנ"ך. אם זכרתי אינו מטעני היה דב לויך אחד מהמורים שלמדתי אצלו.

יום אחד בא לבקר אותנו חייל הבריגדה ישראל גרינגר, שהיה בחופשה. הוא הזמין את הלינה ואותי להצטרף אליו לנסיעה לוונציה. כאשר שמעתי את המילה ונציה, נדלקתי מייד על הרעיון. נזכרתי בסיפורים של דודי על ונציה, העיר הקסומה השוכנת על המים, שכל כך הציתה בילדותי את דמיוני. מובן, שלא הייתי מוכנה לוותר על ההזמנה הזו, למרות שיוסף לא יכל היה להצטרף אלינו באותו יום, כי היה עסוק בוועדת התרבות.

לקחנו אוטובוס והגענו לעיר חלומותי ונציה. הנה היא לפני, יפה ומיוחדת, הנה כיכר סן-מרקו, שאומרים שאין דוגמתה. באמצע הכיכר על עמוד גבוה ניצב האריה המכונף, סמל הרפובליקה הוונציאנית לשעבר. בכיכר נמצאת גם כנסיית סן-מרקו היפיפיה עם הכיפות שלה, ארמון הדוגים עם הארכיטקטורה המיוחדת שלו וגם הספרייה. למעשה מורכבת ונציה מעשרות איים עליהם בנויים הבתים, שחלק מהם מגיע עד המים ממש. בין האיים ישנן תעלות שהן הרחובות של העיר והתחבורה בהן מתנהלת בסירות. להולכי הרגל ישנן כמה מאות גשרים הבנויים קשתות ורובם מעוטרם בעבודות אמנותיות. את התעלה הראשית הגדולה "הג'נד קנל" חוצה הגשר המפורסם "גשר ריאָלטו". בתעלה זו מפליגות ספינות נהר, שמשמשות אמצעי תחבורה עירוני, וגם "גונדולות" המשמשות בעיקר את התיירים.

טיילנו להנאתנו על הרציף של התעלה הגדולה והעיניים השתדלו לתפוס את כל היופי הזה. כשהתעייפנו הזמין אותנו ישראל לשוט בגונדולה ופה קרתה לנו קצת תקלה, שאולי, בסופו של דבר, יצאנו נשכרים ממנה. בדרך כלל יורדים מהרציף לגונדולה במדרגות עד למים, אבל הגונדוליסט שלנו פחד, כנראה, שמישהו אחר יתפוס לו את "התיירים" שהיו מעטים בתקופה זו, חודשיים לאחר סיום המלחמה, ולא השיט את הגונדולה עד למדרגות, אלא אמר לנו לקפוץ לתוכה מהמקום ברציף בו עמדנו, שגובהו היה בערך יותר ממטר מעל למים. היינו חסרי נסיון ולא ידענו, שאפשר גם

אחרת. לי, אמנם, נראה סידור זה קצת משונה, אבל שתקתי כמו היתר. הראשון קפץ ישראל. הגונדולה התנדנדה, אבל הוא הצליח לייצב אותה. (אגב, הגונדולה לא היתה קשורה לחוף). אני קפצתי שנייה והופ... רגל אחת בגונדולה והשנייה במים. השתדלתי להתייצב, אבל הגונדולה זזה ואני בתוך "הגתד קנלי", שעומקו במקום זה היה שישה מטר ואני לא יודעת לשחות. השתדלתי לאחוז בסירה בידיים, אבל היא התרחקה ממני. ברגע מסויים, כשהראש שלי עלה מעל פני המים, ראיתי המון אנשים על הרציף ואת הגונדוליסט ואת ישראל קופצים למים. נרגעתי וחשבתי (לא יאומן!) שלבטח לא יתנו לי לטבע. הגונדוליסט קפץ למים קרוב אלי ובשניסיתי לתפוס אותו בצוואר, הוא היה מוריד לי את הידיים. לא ידעתי למה וכבר התחלתי לחשוש עד שהבנתי, שעלי להחזיקו במותניו, אחרת שנינו נטבע. מהמים יצאנו רטובים עד לשד עצמותנו. ישראל יצא מהמים כמה דקות אחריו ואנחנו כבר דאגנו לו. משום מה הוא חיפש אותי במים במקום מרוחק יותר. כמובן, שהוא היה כולו רטוב ומהנעליים הצבאיות הכבדות שלו ומהמדים שלו נטפו מים כמו ממזרקה. הגונדוליסט הרגיש עצמו אשם והציע לנו שייט עד שנתייבש. קיבלנו את הצעתו והפעם זה היה שייט מקיף. שטנו במשך כמה שעות בכל התעלות המאפשרות שייט. השמש זרחה והיה די נעים, אבל לא הצלחנו להתייבש לגמרי. הגונדוליסט לקח אותנו לביתו, אימו נתנה לי מגהץ ואני ייבשתי בעזרתו את השמלה הפרחונית שלי שתפרתי באלבא-יוליה. ישראל ייבש את בגדיו על יד התנור, אבל נעליו נשארו בכל זאת רטובים. כשהיינו פחות או יותר יבשים, הודינו לבעלת הבית ויצאנו לדרך הביתה, אבל הפעם לא בגונדולה, היה לי מספיק, אלא ברגל וזאת למרות שזה לקח יותר זמן. הגונדוליסט ליווה אותנו, כי לבדנו, בלי מפה, ספק אם היינו מצליחים לצאת משם ובפרט שהתחיל להחשיך. עברנו המון סמטאות צרות והיה מעניין לראות גם ונציה פחות זוהרת, ונציה שהתעלות בה היו די מלוכלכות, בתים מקולפים מטיח וכביסה על החלונות, אבל בכל זאת ונציה על המים. בתחנת האוטובוס נפרדנו מהגונדוליסט. אינני יודעת אם ישראל שילם לו משהו או לא, בכל מקרה רווחים גדולים כבר לא עשה באותו יום.

בכך עוד לא נגמר ההרפתקאות שלנו בטיול זה. כשהגענו למסְטְרָה היה כבר חושך מלא. התחלנו ללכת לכיוון המחנה כשלפתע כמה בחורים איטלקים התנפלו עלינו. ישראל אמר להֶלִינָה ולי לברוח. התחלנו לרוץ, הֶלִינָה הצליחה לברוח ולהגיע למחנה ואותי תפסו. אחד מהם, עם סכין ביד, תפס לי את הראש והייתי בטוחה שהוא רוצה לשחוט אותי בגלל היותי יהודיה. ישראל התנפל עליהם וגם חיילים אחרים שהגיעו למקום הוציאו אותי מידיהם. איני יודעת אם החיילים הזדמנו במקום במקרה או שמישהו הזעיק אותם. אחר כך התברר לי, שהאיטלקים רק רצו לגזור לי את השערות כעונש, בחשבם שאני איטלקיה המבלה עם חייל אנגלי. בסופו של דבר הם הספיקו לגזור לי כמה קצוות מהשער ולישראל - לשבור שתי שיניים. במשך השנים הייתי רגילה שמתנכלים לי ורוצים להרוג אותי בגלל יהדותי, אבל להיפגע בתור איטלקיה, לדבר כזה לא ציפיתי. כשהגעתי למחנה השעה היתה די מאוחרת. יוסף היה כבר במיטה ומרוב עצבנות עישן סיגריה. לפתע הרגשתי ריח של עשן. קצת מאפר הסיגריה נפל על הכילה והיא התחילה להעלות עשן. מזל, שתיכף הבחנו במתרחש. היה חסר עוד שגם נגרום לשריפה. תודה לאל שבזאת תמו ההרפתקאות של היום הבלתי נשכח הזה.

ישראל גרינגר היה חבר להבות-הבשן, עזב את הקיבוץ, התחתן ועבר לגור בטבעון. הוא נפטר בגיל 35 מהתקף לב. ראינו אותו כמה פעמים בחיפה.

השהייה במסְטְרָה היתה נעימה מאוד והשאירה לנו זכרונות יפים. החיילים היהודים שבמחנה נתנו לנו "גוד טיים". לקחו אותנו לטיולים נהדרים בסביבה ותודות להם הייתי יחד עם יוסף עוד כמה פעמים בוונציה. שטנו גם בספינה ללִידוֹ, חוף רחצה יפהפה עם חול צהוב ובתי מלון מפוארים, אבל מגונדולות התרחקתי. לאחר כחודש לשהותנו במחנה הצבאי נאלצנו לעזוב אותו משום שהמפקדים הבריטים התחילו להתעניין יותר מדי בקבוצה שלנו וגם שאלו מה עתשות בנות במחנה צבאי. הנהלת הארגון העבירה אותנו לעיירה קירניאגו לבית יפה וצרפו אלינו עוד קבוצת נוער, כולם יוצאי פולין.

בעיירה זו היינו כמה שבועות, אבל אני לא זוכרת ממנה כלום (כנראה, שלא קר לי שום הרפתקאות שם).

יום אחד הגיעה הוראה לחלק מהקבוצה (בעיקר לחברי "השומר-הצעיר"), לזוז לכיוון העיר בֶּרֶךְ שברחם איטליה. יוסף ואני היינו בתוך הקבוצה הזו. הביאו אותנו לתחנת רכבת מסויימת, ממנה יצאו רכבות לכיוון רומא ומשם היינו אמורים לקחת רכבת לֶבֶרְךְ. את הנסיעה לֶבֶרְךְ מתאר יוסף בזכרונות שלו: "באמצע הלילה הגענו לתחנה בה היינו אמורים להחליף רכבת ולהיכנס לזאת שנסעה לברך. מצאנו את הרכבת הנכונה והנה היא מלאה עד אפס מקום. כל התאים וכל המעברים היו מלאים אנשים וחבילות ואי אפשר היה להידחק פנימה. פה קרה משהו שגם לי ולחברי גרם לציין לשבח את העם האיטלקי. הם התחילו למשוך אותנו אחד אחד פנימה ובסוף היינו כולנו בפנים ועמדנו יחד איתם דחוסים כמו סרדינים בקופסה. היה כל כך צפוף שבקושי היה מקום לעמוד על שתי רגליים. לעיתים היה יותר נוח לעמוד על רגל אחת, כי לא היה מקום להוריד את הרגל השנייה. כך נסענו כל הלילה, ברכבת הזו חושך וכל הקהל עמד ושר שירים איטלקיים. זאת היתה חווייה בלתי נשכחת". אני מסכימה עם יוסף שזאת היתה חווייה שאי אפשר לשכוח ולמרות הקושי בתנאי הנסיעה, היה שמח והאיטלקים היו נהדרים.

ההעפלה

לפנות בוקר הגענו לברך לכתובת מסויימת ומשם הסיעו אותנו במשאיות צבאיות למחנה מעבר למעפילים. המחנה היה במקום נידח בין כרמים, רחוק מברך ורחוק מהכביש והוא נקרא "דרור". בראש המחנה עמדו כמה חיילים ארצישראליים, שמונו ע"י "המרכז לגולה". במקום היו כמה צריפים, מבני שירותים, חדר אוכל ומטבח. יוסף ואני קיבלנו צריפון קטנטן, שאני בשום אופן לא יכולה לזכור איך הוא היה נראה ומה היה בפנים. במחנה בלינו את הזמן, בין היתר, בלימוד עברית כאשר המורים היו מבין בוגרי הגימנסיות העבריות בליטא. חוץ מזה היו מסיבות "עונג שבת" עם תכניות מגוונות, כמו פלייטונים, טלפון שבור והומורסקות שהיו מאוד מצחיקות. את החומר כתבו והקריאו בעיקר יוסף וברוך שוב. בדרך כלל זאת היתה אקטואליה על הנעשה במחנה ועל החברים.

יוסף היה פעיל בכל האירועים האלה. גם למפוחית שלו, שהיה הכלי המוסיקלי היחידי במקום, היה תפקיד לא מבוטל. שירה בציבור או ריקודים היו תמיד מלווים בנגינה של יוסף. הזמן עבר בנעימים אלא מה?... היינו קצת רעבים. האוכל היה בצמצום וה"חברה" חיפשו איפה אפשר להשיג תוספת. בסביבה היו כרמים של ענבים שהיינו קוטפים להנאתנו, יותר נכון להשביע את רעבוננו. בדרך כלל היינו אוכלים אותם בו במקום וכמה "שנכנס". פעם אחד הלכו כמה בחורים לכרם יותר מרוחק והביאו משם סלים וקופסאות מלאים בענבים. בעל הכרם השגיח בכך ובא להתלונן. קיבלנו על הראש ומאז היו הכרמים "טאבו" בשבילנו.

בידרור" שהיינו בערך חודש וב-15 באוקטובר 1945 לקחו אותנו במשאות צבאיות לנמל קטן לא רחוק מברי. שם חיכתה לנו ספינת דייג איטלקית קטנה בשם "פֶטרו". במחסן הדגים ששבטנה התקינו דרגשים של ארבע קומות ולכל אחד הוקצב מקום שכיבה ברוחב ובגובה של 40-50 ס"מ. בצורה זאת נדחסו לספינה 180 מעפילים בקירוב, חוץ מהצוות, שכלל רב-חובל איטלקי ולידו מפקד מה"פלי"ם ומלווה ואלחוטאי ישראלים וכמה מלחים איטלקים. זאת היתה הפלגה מתישה. ריב הזמן שהיינו בבטן הספינה, כי במשך היום אסור היה לעלות על הסיפון מחשש שמא הבריטים יגלו אותנו. היה מחניק ומסריח, כי רוב האנשים הקיאו. רק בלילות, למי שהיה הכוח לכך, מותר היה לעלות לסיפון ולשאוף אויר צח. לאה שרתוק, חנה רזכמן ואני, שהיינו בהריון, קיבלנו דרגשים ליד הפתח, כך שיכולנו לפחות לנשום. אני הרגשתי די בסדר, אבל ליד האי כרתים קיבלתי בחילה, כנראה בגלל הסערה שהשתוללה שם והספינה הקטנה התנדנדה כמו קליפת אגוז. גם מים נכנסו לתוכה ובדרגשים הנמוכים אי-אפשר היה לשכב והמלחים היו נאלצים לשאוב אותם. לרגעים חששתי שעומדים לטבוע. אחרי שעברנו את האי, הספינה התייצבה. יוסף הרגיש מצויין ומינו אותו ל"שר המשקים", לא חלילה ליון, אלא למים, שהיו יקרים מפז. המנות היו קצובות ויוסף חילק מימייה אחת מים לכל אחד ליממה. מלאי המים לא היה גדול והיה צורך לחסוך, בפרט שלא ידענו בדיוק כמה זמן תימשך ההפלגה. למזלנו, אחרי 7 ימי הפלגה הגענו לחופי הארץ כולל יום אחד שנאלצנו לשוט בים משום שהגענו לאור היום.

זמן לא מתאים בשבילנו לרדת לחוף. אני חייבת להזכיר, שזאת היתה עלייה בלתי לגלית (לפי השקפת הבריטים, כמובן) והם שמרו על החופים.

עם רדת הלילה התחלנו לעזוב את הספינה, שעגנה די רחוק מהחוף ולעבור לסירות שהביאו אותנו יותר קרוב לחוף ומהסירות בחורים מההגנה נשאו אותנו על הגב עד ליבשה, כדי שלא נרטיב את הרגליים. זה היה מחזה מוזר ומצחיק כאחד. בחוף כיבדו אותנו בתפוזים והתחלנו ללכת בשורה עורפית, כנראה לקיבוץ שפיים (אני אינני זוכרת). ההליכה לא היתה קלה משום שאחרי שבע של טלטולים על הספינה, היה קשה להתרגל ללכת על קרקע מוצקה. היתה לי הרגשה שהכל זו סביבי. בדרך ראינו בחורים (כנראה מההגנה) ששכבו עם נשק ביד כדי להבטיח את מסלול הליכתנו. הגענו לאן שהגענו ושם חילקו אותנו בין בתי התושבים. אני ועוד בחורה, שאיני זוכרת מי זאת היתה, התארחנו אצל משפחה מאוד נחמדה. הם הכינו לנו מקלחת חמה, ארוחה טעימה ומיטה עם מצעים נקיים, אבל היה לי קשה להרדם. כל פעם שהייתי סוגרת את העיניים היה נדמה לי, שאני שטה, שהמיטה מסתובבת. איני זוכרת אם בסוף נרדמתי או פשוט ירדתי מהמיטה. הבחורים ויוסף ביניהם הגיעו למושב גבעת-חן ושם כל משפחה לקחה שני בחורים. יוסף ורוב לוי התארחו ביחד אצל משפחת פרוכטר. גם הם נהנו מאירוח חם ולבבי.

למחרת בבוקר הביאו אותנו לקיבוץ מענית. למען האמת איני זוכרת משם כלום, אולי עוד הייתי עייפה מדי בשביל לספוג רשמים חדשים. אחרי שהייה ומנוחה של יומיים במענית הגענו באוטובוס, כגרעין של "השומר-הצעיר" לקיבוץ בית-זרע שבעמק הירדן. הפעם מאוד התרגשתי. הנה אני בארץ-ישראל. הנה אני נוסעת בדרכי הארץ ומתפלאת מהנוף המלהיב של עמק הירדן ומשדרת העצים היפה המובילה לקיבוץ. במחנה העבודה הגרמני "הסג" חלמתי על יום נכסף כזה. אבל זה היה חלום, שלא האמנתי שיש לו סיכויים להתגשם. והנה אני פה בארץ בחירתי ונחשמת את האוויר שלה. אני מאשרת שזכיתי לזה, אבל גם עצובה שכל אהובי לא אתי, שחברי וחברותי שביחד עברנו כיבדת דרך לא זכו להגשים את החלום.

בית-זרע

בבית-זרע קיבלו אותנו בחמימות רבה, בעיקר ותיקי הקיבוץ שמוצאם היה מליטא. יהודית בורוכוביץ-ירון, שהיא בת עיר של יוסף וגם הכירה את כל המשפחה שלו, טיפלה בנו באופן מיוחד. שיכנו אותנו בצרפנים, שלושה איש בחדר אחד. יוסף ואני קיבלנו חדר שהיה נראה לנו כארמון. כשראינו אותו שאלתי את יוסף בחוסר אמון: "החדר הזה באמת בשבילנו?". הרשם הראשון היה עצום, שתי מיטות (של הסוכנות) מכוסות בשמיכות יפות, ארון, שולחן קטן מכוסה במפה ועליו אגרטל עם פרחים, שניים או שלושה כיסאות. זה היה כמו חלום, סוף סוף חדר לבד. למעשה זה היה חדר לא גדול, כאשר המחיצות בין חדר לחדר היו עשויים דיקט דק וכל מילה של השכנים משני הצדדים היתה מגיעה לאוזנינו. נוסף לכך קיבלנו גם "פרימוס" לחדר, כפי שקראו לדייר נוסף בחדר של זוג, שזאת היתה רחל זגאי-רוזנר. למרות כל זה, ההתלהבות שלי מהחדר לא פגה. מסתבר, שהתאוריה של איינשטיין, שהכל יחסי מתאימה פה ב-100%. מעבור זמן לא רב עברה רחל לחדר של רווקות.

בערב בואנו לבית-זרע ערך לנו הקיבוץ מסיבת קבלת פנים בחדר האוכל, אבל אני לא השתתפתי בה, ולהלן הסיבה: בלכתנו, יוסף ואני, לכיוון חדר האוכל, פתאום הופיע לקראתנו דמות אדם, שהייתי בטוחה שהוא לא בין החיים וכמעט התעלפתי. זה היה אברהם זילברשטיין הוותשאי שהייתי איתו ביחד בקיבוץ בוורשה, אחר כך בִּזְרֶקֶי, בצ'נסטוחוב ובמחתרת. הייתי כל כך נרעשת לראות אותו וסקרנית לדעת איך הוא ניצל, שלא המשכתי לחדר האוכל (חשבתי להגיע לשם יותר מאוחר), אלא התיישבתי איתו על ספסל לשמיע את סיפורו.

כפי שכתבתי בפרקים הקודמים, ביום חיסול הגטו ב-26-25 ביוני 1943 הגיעה קבוצה אחת מאנשי המחתרת לבונקר ברחוב גרנצ'רסקה 40 במטרה לצאת דרך המנהרה לצד הפולני ולהמשיך לפרטיזנקה בקוניצפול. אברהם היה בקבוצה הזו. כאשר האנשים הגיעו בוחילה החוצה, הוא שמע לפתע יריות. הוא הבין שהיתה הלשנה ושהגרמנים ידעו על פתח היציאה וחיכו להם שם. מכיוון שהוא היה האחרון

בשורה, הוא החליט להישאר במקום. הוא נצמד לקיר בצד הפתח, כך שהגרמנים לא יכלו לראות אותו. בחוץ התנהל קרב, לא בכוחות שווים, כמובן, וכמעט כל אנשי המחתרת נהרגו. רק אחד מהקבוצה הצליח לברוח תחת מסך עשן של רימון שהוא זרק והגיע לקוניצפול. בקרב הזה נהרג גרמני אחד ואחדים נפצעו. הגרמנים גם היו נסאירים את המנהרה ויורים לתוכה. למזלו של אברהם הוא לא נפגע. הוא נשאר במנהרה (איני זוכרת כמה זמן) עד שהיה בטוח שהגרמנים הסתלקו מהמקום ואז יצא מהפתח לצד הפולני והמשיך לזירקי, ששם עוד היו אנשים שלנו. בשנת 1944, כאשר המלחמה עוד היתה בעיצומה, הוא הגיע לארץ-ישראל.

לאכזבתי איני זוכרת את כל הסיפור לפרטיו ואת כל הרפתקאותיו, אבל בעזרתו של אריה גוטקינד, חברו הטוב, נזכרתי בדברים העיקריים של מסעו. ובכן מזירקי הוא הגיע לבִּנְדִין, איפה שלאנשינו היה קשר עם המחתרת הפולנית והם עזרו לו לעבור את הגבול לסלובקיה ומשם להונגריה, לבודפשט ואחר כך לנמל קונסטנצה שליד הים השחור ומשם באוניה לארץ-ישראל. הסיפור שלו היה כל כך מרתק, שלא הרגשתי איך עבר הזמן והפסדתי את כל המסיבה בחדר האוכל. אברהם נפטר לפני מספר שנים בארצות הברית. השאיר את אישתו לוגיה (לאה), שהיתה קשרית במחתרת ושני בנים.

החיים שלנו בבית-זרע, אחרי שבת חופש וטיולים בסביבה הקרובה, נכנסו לשיגרה. יוסף עבד בפרדס והיה מרוצה ואוהב, בהיותי בהריון, הציבו במחסן הבגדים, עבודה שלא דרשה מאמץ פיזי מיוחד. קיבלתי גם תזונה משופרת כיאה לאישה הרה. בית-זרע היה קיבוץ יפה עם הרבה דשאים, פרחים ועצים. רוב האנשים התייחסו אלינו באהדה. האוכל היה בשפע ולאחר שנים של מחסור ידענו להעריך את זה. אני זוכרת במיוחד את עוגות השמרים שהיינו אוכלים בשבת בבוקר, שהיה להם "טעם גן עדן". הם הזכירו לי את העוגות של אימא ובזה גם את הבית. למרות כל זה היה לי קשה להתרגל לחיי הקיבוץ, הרגשתי קצת בודדה. אני משערת שהסיבות לכך היו אי השליטה שלי בשפה העברית ובחוסר בחברים ובחברות הקרובים לי בקבוצה שלנו, שרוב חבריה היו יוצאי ליטא, חברים של יוסף. אבל מה שהכי הפריע לי היתה צורת ההשכמה. בחצר של הקיבוץ, ליד חדר האוכל, היה צינור ברזל תלוי על חבל ועליו היו מקישים במוט ברזל שהיה משמיע

צלילים של פעמון גדול צרוד. תמיד הייתי מתעוררת בבהלה, כי זה היה מזכיר לי את המחנה ב"הסג".

כעבור חודשיים-שלושה קיבלנו תעודות זהות של ממשלת המנדט (פלסטינה-א"י) ונסענו לתל-אביב לבקר את משפחת הדוד של יוסף, ד"ר ברוך בן-יהודה. הוא בעצמו היה אז בשליחות בארצות הברית. כאשר חזר ארצה הוא בא לראות אותנו בקיבוץ. גם בן-דוד של יוסף, עויד אברהם בן-יהודה ואשתו שולמית באו לבקר אותנו. היחסים שלנו איתם היו קרובים מאוד ובביקורים שלנו בתל-אביב, בעיקר בשנים הראשונות, כשעוד לא היו להם חמישה ילדים, היינו מתארחים אצלם. תל-אביב מאוד מצאה חן בעיני. היינו נוסעים לשם לעתים קרובות. אגב, הדבר הראשון שחיפשתי בתל-אביב בפגישתי הראשונה עם העיר היה חלבה ושוקולד. באיטליה באותם ימים זה לא היה בנמצא. אהבתי לטייל בעיר, להסתכל בחלונות הראווה ויותר מכל לבקר בתיאטרון. למרות שהעברית שלי היתה חלשה מאוד, נהניתי, כמו בילדותי, מעצם ההצגה, שהיתה מרתקת אותי. ביקרנו גם באופרה והלכנו אפילו לגן החיות, ששם "הסתדרתי טוב" בלי העברית. בערך באותו זמן נפגשתי גם עם אסתר (אחותו של יוסף) ועם בעלה יוסף שילדהויוז-שילה. הפגישה הראשונה שלנו היתה באירוע מסויים אצל נצ'ה והניק וינ'יק. יותר מאוחר ביקרנו אותם בביתם. סיפרתי להם על יוסף ועל ליל היסדר ששעשיתי בבית הוריה. נפגשנו עוד כמה פעמים בהזדמנויות שונות. הם אנשים מאוד נחמדים. הקשר ביננו עכשיו מתבטא במשלוח הדדי של כרטיסי ברכה לחגים.

עוד בהיותנו בבית-זרע, ב-11 במאי 1946, בשבת בשעה 4:30 לפנות בוקר, נולד בנו עמיקם בבית החולים הסקוטי בטבריה. חבר הקיבוץ, נהג משאית, לקח אותי ואת יוסף ביום שישי בערב לבית החולים. שם השאיר אותי ונסעו חזרה לבית-זרע. זה לא היה קל בשבילי להישאר לבד בלי ידיעת השפה ועוד בלידה ראשונה. חבל שאז לא חייבו את האבות לשהות יחד עם היולדת. אבל הפיצוי הגדול הזה עמיקם, ילד חמוד ובריא שהשכיח ממני את האי-נוחיות. יוסף הגיע למחרת, אחרי שה"חברה" העירו אותנו בקריאת שמחה: "נולד לך בן" (על כך אני יודעת מהחברים). הוא הביא זר פרחים מטעם

הקיבוץ וספר אגדות מנוקד, מתנה ממנו וכמובן רץ לראות את התינוק דרך החלון. אירוע זה היסב לנו הרבה אושר ושמחה.

מחוץ לקיבוץ

ביולי 1946 עזב הגרעין שלנו את בית-זרע במטרה להקים התיישבות חדשה בלהבות-הבשן שבגליל העליון. אנחנו ביקשנו מהקיבוץ להישאר שם עד התחלת הלימודים בטכניון באוקטובר, שיוסף היה אמור להתחיל בו את לימודיו, אבל הקיבוץ לא הסכים ולהצטרף לגרעין באופן זמני לא נראה לנו.

פה המקום לספר על זוג חברים נפלא, דינה ויחזקאל שטיינברג, יוצאי קובנה, שבאו לעזרתנו. כאשר שמע יחזקאל, שאנו חייבים לעזוב את בית-זרע והדירה שקנינו בשכונה החדשה בדרך נווה-שאנן בחיפה עדיין לא מוכנה, הוא הזמין אותנו בלי היסוס להתארח אצלם. מכיוון שהם לא הלכו לקיבוץ בהגיעם ארצה, הם קיבלו מהסוכנות דירה בקריית-חיים המערבית, בשכונה חדשה שנבנתה בחולות מעבר לפסי הרכבת, שעל הקו חיפה-נהריה. זאת היתה דירה "פיצפונת" (אם אפשר לקרוא כך לדירה) בת חדר אחד ומטבח ושירותים משותפים עם דיירים של דירה דומה ממול. לחדר הזה הכניסו גם אותנו, שני אנשים ותינוק. אמורים היינו להיות אצלם במשך שבועיים, אבל הזמן התמשך עד שישה שבועות, משום שהקבלן שלנו לא עמד בהתחייבותיו. אני משערת שהיה להם מאוד קשה. שניהם עבדו (יחזקאל עבד עד תחילת הלימודים בטכניון, בו גם הוא המשיך את לימודיו) וכשהיו באים הביתה היה להם אותנו על הראש ותינוק שככל התינוקות היה גם בוכה. לעולם לא שמענו תלונה מהם. אני אף פעם לא שכחתי ולא אשכח את נדיבותם. היה גם מקרה נוסף שהצביע על אישיותו המיוחדת של יחזקאל. כשרצינו לעבור דירה בשנת 1948 מהשיכון להדר והיינו זקוקים לכסף, שוב יחזקאל הלווה לנו בלי היסוס 200 לירות, שזה היה סכום לא מבוטל באותם ימים. כאשר רצינו ללתת לו שטר התחייבות ליתר ביטחון, הוא בשום אופן לא הסכים לקחת באומרו: "אני בטוח שתחזירו לי". יחזקאל נפטר

יוסף ואני בביקורנו הראשון בתל-אביב, דצמבר 1945

יוסף, אני ועממי בגן בנימין בהזיפה 1947

אני, אליזה, אורי וניבה על רקע הגיף, האוטו הראשון שלנו, 1961

צעיר בהיותו בשה"כ בן 52. יהי זכרו ברוך. אין הרבה אנשים כמוהו וכמו דינה. שגם היא כבר נפטרה לפני שנה בערך.

אני חייבת להזכיר לטובה גם את חברינו חנה ויונה רוכמן שאירחו אותי ואת עמי התינוק במשך פרק זמן מסויים בדירתם הקטנה על הגבעה בבני-ברק בעת מלחמת השחרור, כאשר יוסף התגייס לצבא ואני נשארת לבד בבית. כאשר עזבנו את הקיבוץ קיבלנו את שתי מיטות הברזל ואת שתי השמיכות שהקיבוץ קיבל עבורנו מהסוכנות. הם שימשו אותנו גם אצל יחזקאל ודינה. את השיכון לא אהבתי מהרגע הראשון. לא היתה שם אף גינה או משטח, שאפשר היה לטייל בו עם התינוק, רק מדרגות ומדרגות. כדי להגיע לטכניון יוסף היה צריך לנסוע באוטובוס דרך "חליסה", שהיתה שכונה ערבית. החזקתי מעמד בשיכון זה רק עד פרוץ מלחמת השחרור, שאז המצב נעשה עוד יותר גרוע. מעל השכונה שלנו היה מחנה של הלגיון הערבי, שהיה כל הזמן יורה עלינו. ב"חליסה" היו הערבים זורקים רימונים על האוטובוסים שהיו עוברים שם. פעם זרקו רימון על האוטובוס שיוסף נסע בו והיה מזל שהרימון התגלגל מהגג והתפוצץ רק אחרי שהאוטובוס כבר עבר. המתח הזה, אחרי כל מה שעבר עלי, היה פשוט בלתי נסבל בשבילי ועברנו להדר לדירה של שני חדרים ומטבח ברחוב צפת 9 ששילמנו עבורה דמי מפתח ושכר דירה. חדר אחד השכרנו לדירתי משנה. החיים לא היו קלים, בפרט שיוסף התגייס במאי 1948 לחיל האוויר, שבסיסו היה בתל-אביב. הלימודים בטכניון הופסקו אז לשנה. אני נשארת לבדי עם עמי, אבל הייתי מאתשרת שעזבתי את השיכון. הייתי מטיילת עם עמי בגן בנימין או ברחוב הרצל, פוגשת מכרים שגם היו באים לבקר אותי. בכלל כל האווירה בעיר היתה יותר רגועה. אחרי שמלחמת השחרור הסתיימה, נפתח הטכניון מחדש ויוסף חזר ללימודים, אותם סיים בשנת 1950 עם התואר אינג' בהנדסה אזרחית. אולם הוא לא הסתפק בכך ובזמן עבודתו בתה"ל, בשנת 1958 הוא עשה תואר שני (M.Sc.) בהנדסה חקלאית.

ב-24 ביולי 1959, ביום שישי בשעה 23:50 נולדה לנו בבית החולים רמב"ם בחיפה תינוקת חמודה, אֶלְיָה. היינו מאושרים שאחרי בן נולדה לנו גם בת. הזמנו את החברים

עמנו ועירית

שרון וגיל

אליה וצביקה

לאור

ענבר

והקרובים להרים איתנו כוסית לכבוד האירוע. הכיבוד היה צנוע כנהוג באותם הימים, לפחות בחברה שלנו: סנדוויצ'ים, דג מלוח ועוגות. עמי היה כבר אז בן 13 וחודשיים לפני כן חגגנו ברוב עם את הבר-מצווה שלו במועדון של "הציונים הכלליים" ברחוב הנביאים. משני הילדים יש לנו נחת רב. עמי (עמיקם) סיים את לימודיו בטכניון עם תואר M.Sc. בהנדסה אלקטרונית והתחתן בשנת 1968 עם עירית לבית אוהר, גם היא בוגרת הטכניון בביוכימיה ועם תואר M.A. מאוניברסיטת יוהנסבורג. יש להם בת שרון (נו-1972.8.9) והיא בוגרת אוניברסיטת UCLA משנת 1995 בראיית חשבון ובן, גיל, (נו-1975.4.14) ולומד מדעי המחשב באוניברסיטת קליפורניה בפולרטון.

אליה סיימה את לימודיה באוניברסיטת חיפה עם תואר B.A. באמנות ובתואר M.A. בפסיכולוגיה חינוכית. היא נישאה פעם שנייה בשנת 1994 לצביקה תורן, גם הוא פסיכולוג עם תואר דוקטור. יש להם תינוקת מתוקה, ליאור, שנולדה ב-19.6.1995. מנישואיה הראשונים לאמיר וג, מהנדס תעשייה וניהול, יש לה בת חמודה ענבר, שנולדה ב-9.2.1988, בינתיים תלמידה מצטיינת בכיתה ב'. עמי ומשפחתו חיים בארצות הברית ואליה ומשפחתה בארץ.

פגישתי המחודשת עם חברתי סוֹן (ספקה)

באחד הפרקים הקודמים כתבתי על פרידתי מסוּן ועל הסיבות שלא איפשרו לי לצרף אותה לנסיעתי ארצה. במשך כל הזמן שהייתי בדרכים לא היה כל קשר בינינו. הקשר חודש כעבור שנתיים בערך. איני זוכרת איך השגנו את הכתובת אחת של השנייה. השתמר אצלי מכתב מסוּן שנשלח מגרמניה כבר לחיפה, לרחוב צפת 9 ובו היתה מצורפת תמונה שלה עם בעלה ותינוק. מהכתוב במכתב התברר לי, שאחרי שאני עזבתי את צינסטוחוב, היא הצליחה איכשהו להגיע לגרמניה למחנה פליטים. שם פגשה את טד אוסטרוביץ, בחור מפולין, הם התחתנו ונולד להם בן והם עומדים להגר לארצות הברית. אחרי מכתב זה (ואולי עוד אחד) הקשר שוב נותק והפעם להרבה שנים. איני זוכרת את

הסיבות לכך. אולי פשוט כל אחת היתה עסוקה בהקמת בית ומשפחה. לשמחתנו חודש הקשר בשנות השבעים וזה במידה רבה בדרך מקרה.

יום אחד צלצלה אלי חברתי מרים רוזה והציעה שניסע יחד לכנס עולמי של יוצאי צינטסוואב לכבוד נטיעת חורשה לזכר קדושי הקהילה ביער הקדושים בהר ירושלים. למרות שאינני ילידת העיר, החלטתי לנסוע בתקווה לפגוש שם מכרים ואמנם הגיעו הרבה אנשים מארצות הברית, מקנדה ועוד. בין אלה היתה אישה אחת בגילנו, מכרה של מרים. תוך כדי שיחה, שאלתי אותה אם היא מכירה במקרה את סוזן. התשובה היתה: " בטח, היא גרה לא רחוק ממני". ביקשתי ממנה את הכתובת של סוזן, אבל היא לא זכרה אותה בעל-פה. היא הציעה שאתן לה את הכתובת ואת מספר הטלפון שלי והיא תמסור אותם לסוזן. מכיוון שלא היה איתנו נייר, היא נתנה לי פיסת נייר דקיק בגודל של קופסת סיגריות ועל זה כתבתי את כתובתי, כשהגב של מרים משמש "כשולחן כתיבה".

למען האמת לא הייתי בטוחה שהפתק יגיע ליעדו, בפרט שהאישה הזו עמדה להתעכב זמן מסויים בישראל. והנה הבלתי יאומן אכן קרה. כעבור כמה שבועות, בדיוק ביום כשחזרנו מהקמפינג, צלצל הטלפון ולהפתעתי הרבה ושמחתי היתה זאת סוזן. מאוד התרגשנו ושמחנו על חידוש הקשר. דיברנו יותר מחצי שעה. הזמנתי אותה לבוא אלינו לישראל ואמנם כעבור זמן לא רב היא הגיעה. יוסף ואני נסענו לשדה התעופה לקבל אותה. חששתי מאוד שלא נכיר אחת את השנייה (עברו קרוב לשלושים שנה מזמן פרידתנו), אבל זה לא קרה. היא שהתה אצלנו שבועיים ובמשך כל הזמן דיברנו ודיברנו, היה נראה כאילו הזמן חזר אחורה. שקענו בזכרונות ובמאורעות שעברנו ביחד וגם בקורות אותנו כל אחת לחוד. מאז אנו בקשר וגם מבקרים אותה ואת בעלה כל פעם שאנו נוסעים לעמי וגם היא ובעלה התארחו אצלנו. הם אנשים מבוססים ומצבם הכלכלי מצויין. יש להם שלושה ילדים מוצלחים, בן ובת רופאים ובת עובדת בטלוויזיה. לפני יותר מחמישים שנה מי חשב, שנהיה בין המאושרות שיזכו להקים משפחה, לגדל ילדים ולהנות מנכדים. במאי 1995 יוסף ואני חגגנו במזל-טוב את "חתונת הזהב" שלנו בנוכחות המשפחה וידידים רבים. אלה קורות חיי עד בואי לארץ וכמה מהאירועים החשובים בחיינו כאן.

פרק ו': אחי שמואל

בפרק זה אני מספרת על קורותיו של שמואל ז"ל בזמן המלחמה ולאחריה. מכיון שהוא לא כתב את זכרונותיו בעצמו, אני מרגישה צורך להנציח אותם בזכרונות שלי. תודות למכתבים שהוא כתב לי מרוסיה ואחר כך מפולין ומקפריסין, שחלק מהם השתמר אצלי עד היום הזה, ותודות לחנה אישתו שהיתה לי לעזר רב בכתיבת פרק זה, יכולתי לעלות מקצת מקורותיו.

בברית המועצות

כפי שכבר כתבתי, אבא ושמואל ברחו עם תחילת הכיבוש הגרמני לברית המועצות. זה היה רעיון של אימא והיא עמדה על כך בתוקף בגלל הטרור הבלתי נסבל שהגרמנים הפעילו בוולוצ'לונק, בהתחלה בעיקר כלפי הגברים. הם הגיעו לגבול הרוסי-פולני החדש לעיר מלְקִינְיָה. המעבר לא היה קל. הם חיכו כמה ימים על הגבול ובסוף הצליחו להגיע לעיר לומְז'יָה, שם היה לאבא בן-דוד. הוא קיבל אותם יפה, אבל היה איש זקן, ונדמה לי בלי משפחה, ולא היה מסוגל לעזור להם הרבה. פרטים נוספים על חייהם שם אני זוכרת. כעבור זמן לא רב, בהיותם ברוסיה, נפטר אבי ממחלת כליות ואני משערת שזה קרה עוד בלומז'יה. שמואל נשאר לבד בתנאים לא תנאים והוא ביקש לחזור הביתה לפולין. בפרט שהיו שמועות שהמצב שם לא כל כך נורא.

את כל אלה שביקשו לחזור לאיזור הכיבוש הגרמני, היגלו הסובייטים למחנות עבודה בצפון רוסיה או בסיביר. זה היה כרוך בהרבה אי ודאות וחששות. פשוט סגר את הגולים בקרונות משא והובילו אותם למקום בלתי ידוע. התירוץ של השלטון היה, שאנשים שרוצים לחזור לאויבים הגרמנים הם לא אמינים. בדיעבד אפשר להגיד שזה היה מזלם. את שמואל שלחו לרפובליקה האוטונומית קומי שבצפון רוסיה האירופית, למחנה עבודה ליד עיר הבירה סִיקְטִיבֶּקְר, שנמצאת 500 ק"מ בערך דרומית מחוג הקוטב הצפוני. הוא אמר שם, שלמד בבית ספר מקצועי ואז שלחו אותו לעבוד במסגרות במספנה. למזלו לקח אותו מנהל העבודה שלו תחת חסותו ולימד אותו את העבודות השונות הקשורות בבניית אוניות ובין היתר לדפוק מסמרות, שהיה אמצעי החיבור המקובל בין לוחות פלדה (אחי"כ

בישראל הוא היה מנהל מדור ב"מספנות ישראל" וגם עזר לו בדרכים אחרות. מה היו התנאים שם במחנה, חוץ מהקור, אינני זוכרת, בכל אופן הוא לא התלונן. חבל שלא רשמתי את סיפורו, שסיפר לי עם הגיעו ארצה בשנת 1948.

בקיץ 1941, עפ"י ההסכם בין שיקורסקי (ראש ממשלת פולין הגולה בלונדון) וסטלין, שוחררו כל אזרחי פולין מהמחנות וביניהם גם שמואל. כמו רוב משוחררי המחנות בצפון, גם הוא שאף להגיע לאיזור יותר חם וכך הוא, עם עוד כמה חברים, התגלגל לאוֹבְּקִיסְטֵן. לעיר פְּרֶגְנָה. הדרך הארוכה בת אלפי הקילומטרים, היתה רצופה הרפתקאות בלתי נעימות. פעם, בזמן שישן באיזו תחנה, גנבו לו את הנעליים, ממש מהרגליים וגם את כל הכסף שקיבל עם שחרורו מהמחנה עבור עבודתו. את המשך הדרך כבר עשה על גגות הקרונות. לְפְּרֶגְנָה הוא הגיע כמעט בחוסר כל ומצבו היה בכי רע ואז צצה אפשרות מטעם השלטונות לנסוע לעבוד לסוֹבְּחוֹז (חוזה ממשלתית). שמואל ועוד כמה חברים נרשמו לנסיעה לשם בהנחה שלפחות אוכל יהיה שם. בהתחלה הכל היה בסדר עד שיום אחד, המנהל, שהיה אחראי על האספקה, נעלם ולא היתה אפשרות לחלק לעובדים את מנת הלחם שלהם והם היו נאלצים לחפש מזון ממה שנשאר בשדות. בגלל הרעב הם החליטו על דעת עצמם לעזוב את הסובחוז ולחזור לעיר הגדולה פְּרֶגְנָה. הפעם היה לו מזל והוא הסתדר בעבודה בבית חרשת, שם קיבל אוכל ומשכורת, אמנם זעומה, אבל זה כבר היה משהו. אחרי זמן מסויים הוא נשלח מטעם המפעל לקורס נהגות על מכניות משא. ברוסיה קורס כזה נמשך הרבה זמן, מכיוון שהנהג חייב להיות גם מטנאי. במרחבים הגדולים של המדינה לא היו מוסכים בהישג יד. בכל תקופת הלימודים הוא קיבל אוכל ומשכורת. אחרי גמר הקורס הוא היה חייב במשך חצי שנה לעשות סטג, צמוד לנהג ותיק ורק אח"כ הוא קיבל את הרשיון. לאחר מכן הוא עבד כנהג במפעל. בסוף התמנה כמנהל מחסן והיה לו טוב והיה מרוצה. בתחילה גר במעונות לחוקים ואח"כ בדירה שכורה. היתה לו שם חברה במשך תקופה ארוכה. ידע לנו רק, שהיא היתה יהודיה מרומניה.

כזכור, בשני באפריל 1946 קיבלתי ממנו מברק מְפְּרֶגְנָה, תשובה למכתב שלי ששלחתי, עפ"י הכתובת, שקיבלתי בלובלין מחבר שלו, חייל בצבא הפולני. זאת

היתה הידיעה הראשונה ממנו אישית והשמחה שלי לא ידעה גבול. קצת יותר מאחר קיבלתי גם גלויה משם מתאריך 12 באפריל 1946.

עם הקמת צבא אַנְדֶרְס הוא ניסה להתגייס לחייל. בהתחלה חיילו אותו, אבל אחר שנודע להם שהוא יהודי (הוא נראה כמו גוי), פסלו אותו. בִּפְרָגְנָה הוא הצטרף ל־איגוד הפטרוטים הפולנים שנוסד ע"י הסופרת הפולניה וְנָדָה וְשִׁילְבֶּסְקָה וכל המכתבים שלי אליו נשלחו עפ"י הכתובת של האיגוד ועל שם לְאוֹן טִישְׁקֶבִיץ.

לאחר שקיבל את מכתבי בסתיו 1945 הוא התחיל לחפש דרך לצאת מרוסיה ולנסוע לארץ-ישראל. עד אז היו לו לפעמים מחשבות, כפי שסיפר, להישאר ברוסיה. את הפולנים לא סבל ועל אפשרות לעלות לארץ-ישראל לא ידע וגם לא חשב שמישהו מהמשפחה נשאר בחיים. בִּפְרָגְנָה חשבו שאף יהודי לא שרד בפולין.

בפולין

אחרי המלחמה חתמו ממשלת פולין וממשלת ברית-המתעצות על הסכם רפטריאציה, לפיו יוכלו כל האנשים אזרחי שתי המדינות לחזור לארצותיהם. גם שמואל עזב את ברית המתעצות כרפטריאנט פולני החוזר לארצו. כשהגיע לפולין נסע דבר ראשון לוולוצלוק, שם פגש את הדוד אלתר, שהגיע לעיר עוד ב-1945. הוא היחידי, חוץ מאיתנו, שנשאר בחיים. שמואל בהגיעו לוולוצלוק הלך לראות את הבית בו גרנו, אבל לא היה לו האומץ להיכנס לדירה.

בפולין שמואל פעל באירגון "הבריחה" והיה במשך תקופה מסויימת מנהל בית ילדים. לפי המכתבים שהוא כתב לי, אני פחות או יותר לומדת על מסלולו (דרכו) דרך אירופה. את פְּרָגְנָה הוא עזב כנראה במאי-יוני 1946 ומשם הגיע לוולוצלוק. משם קיבלתי גלויה מתאריך 10 ביולי 1946. על קורותיו בדרך הארוכה אינני יודעת פרטים. בוולוצלוק הוא התאכסן במשך שבועיים אצל הדוד ומשם נסע לקיבוץ בְּסוֹוִידְנִיצָה (Swidnica). משם קיבלתי גלויה ממנו מה- 24 ביולי 1946. מזה הוא עשה שם בדיוק אינני יודעת. אני משערת שזה היה קשור לאירגון "הבריחה". כעבור בערך חודשיים הוא עבר לסוסנוביץ

(Sosnowice). משם קיבלתי שתי גלויות: אחת מה- 16 בספטמבר והשנייה מה-25 באוקטובר 1946. בהן הוא כתב שמצבו טוב ושיש לו משרה חשובה שמחייבת אותו להישאר זמן מסויים במקום. על המשרה עצמה לא כתב. בהיותו בפולין הוא חיפש עוד קרובים ונסע לוורשה ולוולומין, אבל לא מצא שום עיקבות של המשפחה. על הפגישה הראשונה של חנה, אישתו בעתיד, עם שמואל היא מספרת: "אני אישית פגשתי את ליאון בבילקה ע"י שצ'צ'ין בסמינר שאורגן ע"י תנועת "הנוער הציוני". למדנו שם בעיקר עברית, בעיות חינוכיות, דרכנו הרעיונית וצופיות. עברית למדו בכמה קבוצות ושנינו למדנו בקבוצות שונות, מכיוון שאני למדתי בבי"ס עברי "תרבות" עוד לפני המלחמה. דיברנו בינינו בעיקר רוסית, כי העברית עוד לו היתה שגורה בפינו. לאחר סיום הסמינר, שארך כמה חודשים, נפרדו דרכינו".

ההעפלה וקפריסין

בינואר 1947 הוא הגיע לעיר ליאון שבצרפת עם קבוצת ילדים, רובם יתומים, מבית הילדים בפולין שהוא היה מנהלו. הוא חשב שיגיע ארצה באופן לגלי עם הילדים, אבל כנראה שזה לא הסתדר. הוא יצא מצרפת, אינני יודעת מאיזה מקום בדיוק, באוניית העפלה ששמה היה "המעפיל האלמוני", שהיתה דומה יותר לגיגית מאשר לאונייה. הוא כתב לי, שההפלגה היתה מאוד קשה. האונייה התנדנדה מצד לצד ושלוש פעמים ביום היו צריכים לשאוב את המים שחדרו לתוכה. רוב המטלטלים שלהם ניזוקו קשה או שהלכו לאיבוד.

הצי האנגלי תפס את האונייה וגרר אותה יחד עם נוסעיה לקפריסין, לא בלי התנגדות של הנוסעים, לשם הגיעו בפברואר 1947. מקפריסין הוא כתב שהוא קורא הרבה ספרים, לומד עברית, אבל באופן כללי הבטלה חוגגת. גם במחנה בקפריסין הוא השתייך לקיבוץ של הנוער הציוני. חנה גם כן הגיעה באוניית מעפילים קטנה דרך איטליה לקפריסין ושם נפגשו מחדש.

חנה מספרת: "כשהגעתי לקפריסין ליאון (שמואל) היה כבר במחנה 64-65. הם היו שייכים לתנועת "הנתער הציוני" ואכלו במשותף בקיבוץ. לכביסה ראג כל אחד לעצמו. תמיד כשהיה בא לבקר אותנו (גרתי יחד עם בת דודתי פסיה ובן דודי סנדר) הוא היה מסודר ונקי. הוא קרא הרבה והעברית שלו השתפרה מאוד. דיברנו רוסית וקצת עברית. ליאון תמיד שפע. הומור והיה עליז ותמיד דיבר על אחותו שהיתה כבר בארץ".

בארץ-ישראל

יותר מאוחר התחילו אנשי ה"הגנה" שהסתננו למחנה בתור מורים וכו' לאמן את הצעירים בתורת הלחימה. ב-18 בפברואר 1948 שמואל הגיע לחיפה לאחר שנת שהות בקפריסין. היו כבר אז מאורעות בארץ ואנחנו עוד גרנו בשיכון "דיסקין" (רחוב "פאר" היום) כאשר הלגיון הערבי היה מעלינו והשכונה הערבית חליסה מתחתינו. איני זוכרת איך נודע לי שהוא אמור להגיע, אבל אני זוכרת שמאוד דאגתי שמא יתעה בדרך ויגיע לשכונה הערבית. יוסף יצא לחפש אותו ופגש אותו כבר בשכונה שלנו. קשה לי לתאר את הפגישה בינינו. שנינו מאוד התרגשנו. למעשה לא ראינו אחד את השני רק חמש שנים, אבל לנו זה היה נראה כנצח. התהפוכות של השנים האלה, המלחמה על ההשרדות, הניתוק המוחלט אחת מהשני ומהמשפחה גרמו לי לחוש כאילו אני חייה בתקופה אחרת, כאילו השנים שלפני המלחמה לא היו קיימים כלל, כאילו זה היה רק חלום. הפגישה עם שמואל החזירה אותי הביתה, נוצרה המשכיות עם הימים ההם. על קורותנו בזמן המלחמה דיברנו באופן כללי, משום מה לא נכנסנו לפרטים ואני שואלת את עצמי, למה? ואין לי תשובה ברורה. אולי לא היינו מסוגלים עדיין לחיות את האירועים הנוראים מחדש.

כעבור זמן קצר הוא התחיל לעבוד במספנה של גרינשפן וקירשטיין במפרץ חיפה. את הקשר עם חנה, שנשארה בקפריסין, הוא המשיך לשמור באמצעות מכתבים וחבילות קטנות ששלח לה. הרושם ממכתביו, כפי שחנה מספרת, היה, שהוא התאקלם טוב בארץ וחבריו קינאו בו שהיה לו מקום לגור אצל אחותו וגיסו.

שמואל וחנה

שמואל - סמל בחיל הים

שמאל (אריה) בהשתלמות לבניית סטיילים בגרמניה

אריה טישקביץ

אחד האנשים שליווה את לבטי הייצור של כלי השייט הקרבי הישראלי, הסטייל, היה אריה טישקביץ, בן ה-58, אב לשני ילדים, הבת - הנדסאית, והבן - לומד כלי-כלה באוניברסיטה.

אריה טישקביץ עובד במס' פנה 25 שנה, כיום מנהל מדור 14 באגף הצנאי של ייצור ספינות הקרב.

במדור שלו עוסקים בעבודתו דה הקשה ביותר של הייצור: מרכיבים ומלחמים את לוחות הפלדה של הגוף, שצריך להיות חזק ועמיד, כשההלחמות חייבות לעמוד בתקנים מחמירים ביותר. אריה טישקביץ, סיים בית-ספר מקצועי בפולין, אבל שם לא למדו על בניית סטיילים. כשהחלו לעבוד על הספינה הראשונה, נוכחו לדעת שיש

כאן בעיות קשות. הוא נשלח לגרמניה ללמוד על ייצור ספינות הקרב, חזר ארצה והחל ליישם מה שלמד.

בהתחלה, בספינה הראשונה, היו בעיות קשות של ייצור. כמחצית מהריחוקים של לוחות הפלדה יצאו עם, כתמים שחורים, המעידים על פגמים. במרוצת הזמן הפעילו את המוח היהודי, שיפרו ריגועו לרמה גבוהה. כיום מרבית הרתכים במדור גאים בהוגיהם ותפרישה ממדור זה, בגלל העבודה הקשה, נעצרה. זאת לא מעט בזכות מערכת יחסי הציבור של אריה שידע לעודד וליצור גאוות יהודית: היום מגיעים צעירים, הנוכחים להדרכה מסודרת, נבדקים גם הם ברמת הטובה השוררת במחלקה, כאשר מבין הלעבודה, טישקביץ, מחזיק בעיקרון שעליו להיות דגמא למסירות.

במלחמת השחרור, בחודש מאי, גייסו אותו לפלוגה שהיתה ברובה מורכבת מעולים
 חדשים, שלא ידעו עברית, שלא הבינו את הפקודות וגם בקושי ידעו להשתמש בנשק.
 אליהו רשפז מספר, שאחרי אימון קצר שלחו אותם לכבוש את לטרון מאת הלגיון הערבי,
 שהיתה נקודה חשובה בקרב על ירושלים. זאת היתה ממש שחיטה ורבים רבים נהרגו,
 ביניהם אנשים שעברו את השואה ולא הספיקו אפילו לראות את הארץ. גייסו אותם ממש
 ישר מהאונזיה. היה לי מזל שלא ידעתי ששמואל בלטרון, גם בלי ידיעה זאת דאגתי
 והאשמתי את עצמי על בואו לארץ דווקא בזמן הזה. אני יודעת שיגידו שזה אנוכי, אבל
 לא אכפת לי. הוא היה אחי, יחידי (חרץ מהדוד) מכל המשפחה שנשאר בחיים ולא יכולתי
 לאבד אותו. היה לנו מזל שהציבו אותו ביחידת מרגמות כבדות ולא בחיל הרגלים
 המסתער וכך הוא יצא חי מהגהינום של לטרון. עד כמה שאני רוצה להבין שהמצב היה
 קריטי, קשה לי לסלוח לאלה ששלחו את ניצולי השואה ישר מהאונזיה למוות כמעט בטוח
 ולא ניתנה להם ההזדמנות להקים משפחות חדשות על אלה שנחרבו.

אחרי לטרון העביר אותו למספנה של חיל הים, שם שרת זמן מסויים ואח"כ חתם קבע
 בדרגת סמל. הוא המשיך לעבוד במספנה זאת גם בתור אזרח.

חנה מספרת: "כשהגעתי ארצה במאי 1948, הוא בא לבקר אותי במחנה העולים
 בחוררה. במרס 1951 התחתנו ועברנו לגור בחיפה בפינת יל"ג 3. היו לו הרבה חברים,
 ביניהם אליהו רשפז ויורק שמר, שהיו באים לבקר אותו ומשחקים שח וקלפים. אח"כ
 עברנו לקריית אליעזר, שם נולדו נאור (30.1.1956) ואח"כ ניבה (12.8.1958)".

אני זוכרת את החתונה שלהם שהתקיימה בבית הוריה של חנה ברמלה. יוסף, אני תנמי
 בן החמש נסענו באוטובוס לאירע השמח ויוסף, שהיתה לו כבר מצלמה פשוטה, צילם את
 הזוג הצעיר והיפה. זאת היתה חתונה צנועה מאוד וחרץ מהמשפחה הקרובה לא הוזמנו
 אורחים נוספים. ה"צנע" (מכירת מזון לפי כרטיסים במנות קצובות) עוד התקיים אז בארץ.
 וחנה ממשיכה לספר: "ב- 1956 הוא התחיל לעבוד ב"מספנות ישראל" שם "עבדתו"
 את שמו מליאון לאריה, ולאט לאט התקדם בעבודה, למד בקורס שרטוט טבני ונהיה מנהל
 עבודה. בשנת 1967, כשפרצה מלחמת ששת הימים, הוא לא גויס, אלא היה מוחזק

למקום עבודתו. באותה שנה עברנו לגור לקריית מוצקין, לדירה גדולה ומרווחת וגם יותר קרוב למקום עבודתו של ליאון (שמואל). במשך הזמן הוא נשלח פעם לפרס (אירן) לכמה שבועות וכמה פעמים לאילת לתיקון אוניות. בשנת 1969 הוא נשלח לגרמניה לחצי שנה למספנות Lursen להשתלם בבניית הסטיליים עבור חיל הים. עם חזרתו ארצה הוא התמנה למנהל מדור (מס' 14). הוא הצליח יפה בעבודה וב-1981 הוענק לו התואר "עובד מצטיין" מטעם ההסתדרות הכללית. (ראה צילום כתבה מעיתון "מעריב" מה-17 לנובמבר 1981). בשנת 82-83 רצו למנות אותו למנהל ענף, אבל הוא סירב בטענה, שהאנגלית שלו לא מספיק טובה. ב-1985 היו צימצומים במספנות ישראל והוא יצא לפנסיה מוקדמת. כפנסיונר הוא הרגיש טוב, היה לו מנוי ב"קנטרי קלוב" בק. מוצקין, למד לשחק בריג' ושיחק במועדון ולפעמים גם בבית. הוא נהנה מהחיים עד שחלה ברצינות ב-1989 וביולי 1992 הוא נפטר. כמה ימים לפני שנפטר אמרה לי אשתו של הולה ששכב באותו חדר בבית החולים: "בעלך אפילו במחלה שלו נראה אצילי", זו באמת היתה הגדרה נכונה. ועד גימלאי המספנות וארגון גימלאי סולל-בונה נטעו עצים לזכרו ביער "סולל בונה" במודיעין.

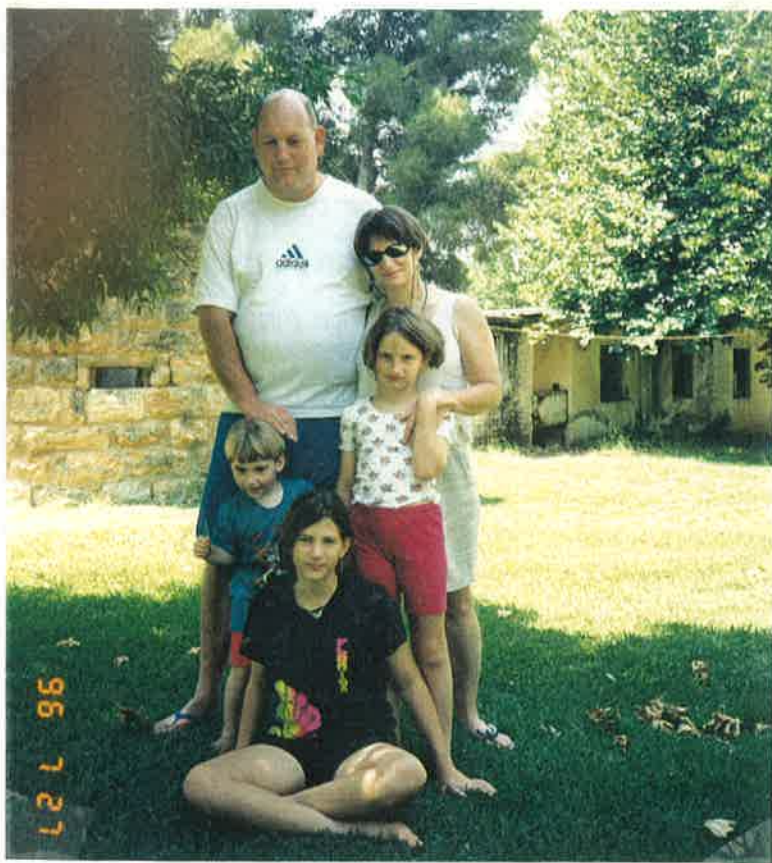
אני בכל ליבי מצטרפת לרעה של האישה האלמונית בבית החולים. הוא היה אצילי בכל אישיותו. גם בהיותו חולה הוא השתדל להתנהג בנימוס ולא להכביד, עד כמה שאפשר היה, על הסביבה. אני הייתי איתו בבית החולים כמעט כל יום מאחרי הצהריים עד הערב וראיתי את הסבל שלו, בגלל שלא היה יכול לשרת את עצמו וגם אז נשאר עדין ומנומס. הייתי עדה למקרה כאשר האחות האכילה אותו בדייסה כבר באמצעות "זונדה" ונשפך קצת באשמתה, בגלל חוסר הזהירות שלה, והוא במקום לצעוק עליה ביקש את סליחתה. כאשר יוסף ואליה היו באים לבקר, למרות מצבו הקשה והכאבים, הוא היה מחייך אליהם ושואל לשלומם.

בחיים הוא היה הגון, ישר וחרוץ ומסור למשפחה בלי גבול. הוא עבד קשה בשביל להעניק לה רווחה. הוא גם היה אח מסור וידעתי שאני תמיד יכולה לסמוך עליו. הוא

ניבה, איציק, ערי, מור ודנה ביחנותת הזהב שלנו

נאור (אורי), דניאלה ובנותיהם: שחר, מירב ואוריין

היה גם רחב-לב, לא רק לגבי ילדיו ונכדותיו, אלא גם לגבי אחרים. לא קרה שיחזור מאיזו שליחות ולא יביא מתנות גם למשפחתי. כל החליפות היפות שעמי קיבל בילדותו היו מהרוד שמואל והדודה חנה.

הוא וחנה לבית וייס, שהיתה בחורה יפיפיה וחרוצה, הקימו משפחה לתפארת, בית חם בו גידלו שני ילדים מוצלחים ומסורים: את נאור (אור), שהוא כלכלן, בעל תואר שני במינהל עסקים, שעובד ב-י.ב.מ. ואת ניבה, הנדסאית בניין ואלקטרוניקה שעובדת בחברת חשמל. שניהם כבר הקימו בעצמם משפחות. אורי נשוי לדניאלה לבית תלמי, ילידת קיבוץ דן. היא פסיכולוגית קלינית במקצועה ולהם שלוש בנות נחמדות: שחר (9.3.1984), מירב (5.3.1989) ואורן (9.11.1993). ניבה נשואה לאיציק ספן, מהנדס אלקטרוניקה שעובד במחקר ברפא"ל. גם להם שלוש בנות נחמדות: עדי (1.5.1983), מור (20.5.1985) ודנה (3.4.1990). כמה שמואל היה מאושר כשהן נולדו וכמה חבל שלא זכה לראותן בצמיחתן. המלחמה והחיים שלא היו קלים כלל, לא שינו את האופי שלו. הוא נשאר הגון ונאמן כפי שאני זוכרת אותו בילדותו. יהי זכרו ברוך.

אני חייבת להוסיף, שהמשפחות שלנו היו מאוד קשורות. היינו נפגשים באופן קבוע כל שבתניים, פעם אצלנו ופעם אצלם. הילדים, בעיקר ניבה ואליה, שהן כמעט באותו גיל, היו חברות טובות ואת חופשות הקייץ היו מבלות הרבה ביחד. כשעמי היה קטן והיינו צריכים לנסוע לאיזה מקום, הוא תמיד היה נשאר אצל חנה ושמואל. גם עכשיו אנו בקשר תמידי ואת ימי ההולדת של הנכרות חוגגים ביחד. אני חושבת שגם לעמי ואליה יש יחס חם לשמואל וחנה, שהיא אישה נהדרת ואופטימית מטבעה, למרות הצרות הרבות שהיו לה.

פרק ז': אחרית דבר חיסול קהילת ולוצ'ק

על הזמן הראשון תחת הכיבוש הנאצי כבר כתבתי בסעיף "תחת השלטון הנאצי" בעמודים 30-33.

אחרי שעזבנו, אימא ואני, את ולוצ'ק בתחילת דצמבר 1939 נמשכו הגירושים מהעיר. ב-15 בדצמבר-לולושצ'ובה-זאמשץ' וב-15 בפברואר 1940 לטאטוב. הגירושים התבצעו בלילות ולמגורשים הירשו לקחת רק חבילה קטנה של בגדים. רובם ניספו יותר מאוחר במחנות ההשמדה. לאחר הגירושים נשאר בו 4,000 יהודים בקירוב מתוך 11,000 שהיו בעיר בפרץ המלחמה. בסוף אוקטובר 1940 הוקם גיטו בפרבר מוזנח ליד בית הקברות היהודי, בו הרחובות לא היו מרוצפים ולא היה בו חשמל. 1,000 פולנים פונו מהפרבר כדי לפנות מקום ליהודים. אלה הועברו לדירות היהודים בעיר. ב-9 בנובמבר 1940 הוקף הגיטו בגדר תיל והופקדה עליו שמירה של אנשי ס"ס. בתוך הגיטו נשמר הסדר בידי המשטרה היהודית שהוקמה לשם כך.

לאחר תקופה קצרה השתרר בגיטו רעב, כי לא נשאר כבר בידי תושביו בגדים שאפשר היה להחליף תמורת מזון עם הפולנים והגרמנים שהורשו בתחילה להיכנס לתוך הגיטו. רק החייטים והסנדלרים שעבדו במפעלים של הגרמנים קיבלו מזון תמורת עבודתם. ביזמתם הוקם בגיטו "מטבח עממי" שסיפק ארוחות חמות לעשרות אנשים חינם. למרות התנאים הבלתי אנושיים האלה, אירגנו בני נוער מכל הזרמים הציוניים, היבנדי והקומוניסטים, פעולות תרבות בבנין הטהרה שבבית הקברות. התקיימו שם הרצאות, הופעות חובבים וכו'.

כמה ימים לאחר פלישת הגרמנים לבריה"מ, ב-26 ביוני 1941 נשלחו מאות גברים מהגיטו לעבודות כפייה באזור פוז'נן. ב-6 בנובמבר 1941 סגרו הגרמנים את הגיטו כליל והמצב בו היה נואש. יהודים שנתפסו בנסותם להשיג מזון בחוץ נורו למוות. גם כמה פולנים שניסו להעביר מזון למכרהם היהודים נורו אף הם. בסוף שנת 1941 הורשו הגרמנים את בית הקברות היהודי ואת כל המצבות ניתצו. רק את מצבות השיש העבירו משם.

באביב 1942 החלו הגרמנים בחיסול הגיטו. כ-400 גברים בגיל 14 עד 50 הועברו למחנות עבודה שונים באזור פוז'נן. מרביתם מתו במחנות אלו מרעב וממחלות. הנשארים

בחיים נשלחו בשנת 1943 לאשוויץ. סופו של הגיטו בא ב-27 באפריל 1942 כאשר הגרמנים העלו על משאיות את 1,000 היהודים, רובם זקנים, נשים וילדים, שעדיין נשארו בגיטו והובילו אותם למחנה המוות בקלמנו. מחנה זה היה הראשון בו התחילו להשמיד את היהודים ע"י חניקתם בגז הפליטה של המשאיות המיוחדות שנבנו למטרה זאת. כך התשמדה הקהילה היהודית, התוססת ומלאה המעש, בוולוצלוק על ידי הפושעים הגרמנים-הנאצים.

ביקור בוולוצלוק

במשך כל השנים אחרי המלחמה לא היה לי כל רצון לראות את עיר הולדתי. כל הזכרונות היפים כאילו נדחקו הצידה ובמקומם צצו תמונות הזועה בעיר הנתונה תחת הכיבוש הנאצי ומעשיהם נגד היהודים. אבל בשנים האחרונות תקפו אותי מין געגועים לבקר בה, לראות עוד פעם את הרחוב ואת הבית בו גרתי, את הרחובות בהם טיילתי, את הגן היפה ואת המקומות שסימלו משהו בשבילי.

בקיץ 1994, יצאנו, יוסף ואני, לפולין כטיול מאורגן. ביקרנו ברוב מחנות ההשמדה וגם עכשיו, למרות שראיתי כמו עיני את כל האמצעים להשמדת בני אדם, אינני מסוגלת לעכל את העובדה, שרציחות אלה בוצעו על ידי בני אדם כביכול. זה כל כך בלתי אנושי! התחנה הראשונה מבין הערים שביקרנו בהן היתה ורשה. חיפשתי שם משהו מוכר, אבל לא מצאתי. קטע רחוב נלבקי ובו בית מספר 23, שם היה הקיבוץ, לא קיים. במקום זה ישנה גינה. גם רחובות הגטו, חוץ מהשמות שלהם, נראו אחרת. הסיבה היא, שהעיר נבנתה מחדש אחרי הריסתה ע"י הגרמנים. רק העיר העתיקה שוחזרה כפי שהיתה.

נפרדנו מהקבוצה ליום אחד, שכרנו מונית ונסענו לוולוצלוק. נסעתי לשם כולי ציפיות, ואיני יודעת בעצמי למה, אולי חשבתי להחיות שם את הילדות ואת הנעורים. אבל היו לי גם חששות מלעורר את הזוועות שהייתי עדה להם. שום דבר לא קרה. הרגשתי את עצמי כמו זרה בעיר כמעט זרה. כבר בבניסה לעיר הכל נראה שונה. צצה שם שכונה חדשה, כולה שיכונים לבנים. את רחוב ה-3 במאי אי אפשר היה לעבור לאורכו, משום שפועלים

עבדו שם על הכביש, כך שהיה קשה להתרשם מהמקום, שכל כך אהבתי לטייל בו עם חברי. הכיכר של השוק הישן, דרכו הייתי חוזרת הביתה, שוֹנָה. חלק גדול מהבתים והחנויות נהרסו וכעת ישנה שם גינה וממנה מבט על הוויסלה. רק כשעברתי ליד חנות הדגים וליד בית המרקחת, בו הייתי קונה כדורים נגד כאב ראש בשביל אימא כשהיתה חולה, חשתי צביטה בלב. את אלה זיהיתי. המשכתי לחשוב שגרתי בו. הוא נראה לי אחרת, יותר צר ומוזנח. גם הבית הקטן שדרכו הייתי נכנסת לחצר וממנו לבית הגדול הבנוי לבנים ארומות בו הייתי גרה, מוזנח והטיח מתקלף ממנו. גם השער לא קיים עוד. נכנסתי לחצר והתבוננתי בחלל הריק שהיה פעם הבית שלי ושנשארה ממנו רק חתיכת קיר והלב התכווץ. משם המשכתי לטיילת שלאורך הוויסלה. זו נשארה יפיפיה כפי שהיתה, אבל גם קצת שונה, כי הוסיפו בה פינות יפות לישיבה. נסענו במונית לאורכה של הטיילת למקום ששם היתה הכיכר הקטנה, בה היתה מופיעה התזמורת של הגדוד ה-14 – היא לא היתה קיימת יותר. רק העץ שלי עמד במקומו וריגש אותי.

חוץ מהשמות של הרחובות לא זכרתי כלום, לא את מקומות המגורים של החברות שלי, לא את בנייני הציבור היהודיים, רק הבנטייה שעומדת בסביבה הזכירה לי, שבימי ראשון וחגים נוצרים היתה סבנה לעבור לידה.

עזבתי את ולוצלוק בהרגשת "פיספוס", בהרגשה שלא התכוננתי מספיק לביקור הזה ובכמיהה חזקה לחזור ולבקר בה למרות שלא גר בה אף יהודי אחד, לחזור לא רק למשך שעתיים, אלא להיות בעיר יומיים שלווה ולשוטט ברחובותיה ברגל ולא במונית. הרגשתי מין אבזבה, זאת לא עוד ולוצלוק "שלי", אבל היא בכל זאת העיר בה נולדתי וגדלתי. קשה לי להגדיר את היחס שלי אליה, היא מוכרת וזרה באותו זמן, משכנת ומרתיעה.

באן עמדי דוביית, בן ארבע דקומות, בו גרנו. משאר ממנו חתיכת קיר לבינינו,

ולעלווק 1994

"חתונת דודי" שלנו במלון "שולמית" בחיפה, מאי 1995